

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΥΤΟ έχει τη μικρή του ιστορία. Παρακινήθηκε από το Νίκο Αλιβιζάτο, τον Ιανουάριο του 1998, για να συμπεριληφθεί σε αφιέρωμα του ανά χείρας περιοδικού για τα εικοσάχρονα του, και απαντά στα ερωτήματά του, τα οποία έθεταν τους άξονες του αφιερώματος. Τα επαναλαμβάνω: 1) Πού βρίσκονται τα πράγματα στην Ελλάδα; Βασικά έργα, τυχόν σχολές και συγκρούσεις. 2) Ποια η σχέση των εν Ελλάδι με τα διεθνή; 3) Πώς διαγράφονται οι προοπτικές των εν Ελλάδι; Αξίζει να επισημανθεί ότι απουσιάζει το προσφιλές σε απολογιστικές συζητήσεις ερώτημα «τι δεν έγινε;». Η αναφορά όμως στα πεπραγμένα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας δεν μπορούσε να περιοριστεί στην εικοσαετή περίοδο από το 1978, γιατί αν υπάρχει μια τομή, αυτή είναι η Μεταπολίτευση. Τομή κατ' αρχάς εξωτερική, δηλαδή πολιτική, αλλά και εσωτερική, δηλαδή ιστοριογραφική. Έτσι το κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα.

Καθώς το 1999 έγινε εκ των πραγμάτων έτος ιστορικών απολογισμών, μια μορφή του κειμένου αυτού, οργανωμένου γύρω από τον άξονα της πρόσληψης της νεωτερικότητας από τη νέα ελληνική ιστοριογραφία, παρουσιάστηκε στο συνέδριο του Modern Greek Studies Association στο Princeton, το Νοέμβριο του 1999 με τίτλο «Encounter with Modernity. Modern Greek Historiography in the Last Quarter of 20th century». Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου και το περιοδικό *Historiein* οργάνωσαν μια έκθεση που αναφερόταν στα βιβλία και τα περιοδικά που αφορούν τη νέα ελληνική ιστορία και τα οποία εκδόθηκαν από τη Μεταπολίτευση του 1974 και εξής. Τα κείμενα του καταλόγου της έκθεσης, εμπλουτισμένα βέβαια από τους συνεργάτες της, βασίζονται σε μια αρχική μορφή του κειμένου αυτού. Μερικές από τις βασικές ιδέες επομένως είναι γνώριμες σε όσους παρακολουθούν εγγύτερα τη νέα ελληνική ιστοριογραφία. Ο κατάλογος (*Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση ως σήμερα. Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία*. Αθήνα, ΕΚΕΒΙ, 1999) εκτός από τα κείμενα, συνοδεύεται από εκτενή βιβλιογραφία κατά θεματολογίες και εντός των θεματικών ενότητων κατά χρονολογική σειρά. Για το λόγο αυτό, εδώ, οι βιβλιογραφικές αναφορές παραπέμπουν στον κατάλογο εκείνο. Περιλαμβάνονται εδώ μόνο εντελώς απαραίτητες αναφορές ή εκείνα τα έργα που δεν περιλαμβάνονται εκεί.

Είναι ευκολότερο να αναφερθεί κανείς στις εξελίξεις που συνέβησαν στη διεθνή ιστοριογραφία τα τελευταία είκοσι πέντε - τριάντα χρόνια, παρά στην Ελλάδα¹. Για τη διεθνή ιστοριογραφία, έχουμε πολλαπλές επεξεργασίες της πορείας της, πολλά αφηγήματα που διηγούνται την ιστορία της. Ο μέσος φοιτητής ιστορίας ενός δυτικοευρωπαϊκού ή αμερικανικού πανεπιστημίου πρώτα μαθαίνει για το σχήμα της εξέλιξης της ιστοριογραφίας, και μετά προσεγγίζει, αν προσεγγίσει ποτέ, τα ίδια τα έργα. Συνήθως κάθε έργο αποτυπώνεται σε μια βασική ιδέα, η οποία επαναλαμβάνεται έκτοτε στις εισαγωγές και στις πρώτες υποσημειώσεις άρθρων και εργασιών². Εδώ, απουσιάζει μια ιστοριογραφική δομή που να προχωράει συνθέτοντας. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η έλλειψη, ενός εύχρηστου έργου, ενός καλού χειριδίου που θα συγκεφαλαιώνει και θα συμπύκνωνε την υπάρχουσα γνώση για την ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Η νεοελληνική ιστοριογραφία είναι «αραιή». Αραιή, το αντίθετο του «πυκνή». Δύσκολα έχουμε περισσότερες της μιας εργασίες για κάθε μείζονα θεματική ενότητα, πολλές περιοχές είναι ακόμα αχαρτογράφητες ιστορικά, λείπει η ιστοριογραφική δομή. Εξαιτίας αυτής της «αραιότητας», η αποτελεσματική συζήτηση είναι περίπου ανύπαρκτη και έχει ως φανερή συνέπεια την έλλειψη ιστορικής βιβλιοκριτικής. Εδώ βασιλεύει η τυχαιότητα, η φιλία και, πού και πού, το νείκος, περισσότερο απέ-

ναντι σ' όποιον διαταράσσει τη μοναξιά του ερευνητή στον αγρό του, παρά απέναντι σ' όποιον παραβιάζει τους κανόνες του επαγγέλματος. Έτσι, το μονοπάτι από τα βιβλία στις βιβλιοκρισίες, στις βιβλιογραφικές επισκοπήσεις και στις ιστοριογραφικές συνθέσεις, δεν χαραχτηκε. Λείπει επομένως αυτό το ενδιάμεσο πεδίο πληροφόρησης και αξιολόγησης, το οποίο είναι αναγκαίο ώστε ο ιστορικός αναγνώστης να έχει εποπτεία της ιστορικής παραγωγής. Με αυτή την έννοια κάθε απόπειρα να περιγραφεί εποπτικά η πορεία της ιστοριογραφίας, στις τελευταίες δεκαετίες, είναι δύσκολο και επικίνδυνο εγχείρημα.

Η περίοδος μετά τη Μεταπολίτευση, δεν είναι για την ελληνική ιστοριογραφία απλώς μια φάση εξέλιξης. Οι ιστορικές σπουδές που αφορούν το νεότερο ελληνισμό δεν έχουν μεγάλο βάθος χρόνου. Οι απαρχές τους βρίσκονται στις αρχικές μελέτες των Μιχάλη Σακελλαρίου, Νίκου Σβορώνου, Κ.Θ. Δημαρά και Απόστολου Βακαλόπουλου, οι οποίες αποτελούν τα ορόσημα της γέννησής της, στη δεκαετία που περιβάλλει μια κρίσιμη τομή στην ελληνική κοινωνία, γύρω δηλαδή από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο λοιπόν να υποστηριχτεί ότι το κύριο σώμα των ιστοριογραφικών αναφορών, που ένας σύγχρονος ιστορικός χρησιμοποιεί, δημιουργήθηκαν με τα έργα που κυκλοφόρησαν από τη Μεταπολίτευση και εξής. Στην περίοδο αυτή συγκροτήθηκε και η επιστημονική κοινότητα των ιστορικών η οποία συναντιέται στα συνέδρια, στα περιοδικά και στις εκδηλώσεις ιστορίας. Κατά συνέπεια, και καθώς ο χρόνος της ιστοριογραφίας είναι κατεξοχήν αναδρομικός –βλέπει από το σήμερα προς το παρελθόν– το βιβλιογραφικό αυτό δοκίμιο ανιχνεύει τις καταβολές και την ιστορία της σημερινής ιστορικής κοινότητας. Αποτυπώνει την εμπειρία που αποκτήθηκε εντός του επαγγέλματος.

Η ιστοριογραφική παραγωγή

Μια ποσοτική εκτίμηση της ιστοριογραφικής παραγωγής είναι εξαιρετικά δυσχερής. Ποιος ονομάζεται ιστορικός και τι βιβλίο ιστορίας, είναι ακόμη ασαφές στην Ελλάδα. Δεν έχει ακόμη δημιουργηθεί μια οριοθετημένη ακαδημαϊκή κουλτούρα, η οποία να κάνει ευδιάκριτα τα διάφορα είδη ιστορικού λόγου από τις χρήσεις του παρελθόντος. Τα σχετικά ράφια των βιβλιοπωλείων όπου συμφύρονται τα πιο διαφορετικά βιβλία με αναφορές στο παρελθόν, αποτελούν μάρτυρες. Ωστόσο, η παρουσίαση αυτή βασίζεται, και επιμένει, στην υπόθεση μιας διάκρισης ανάμεσα στην ιστοριογραφική πρακτική, η οποία βασίζεται σε ένα ελάχιστο κανόνων αποδεκτών από την ιστορική κοινότητα, και όχι στην ευρύτερη ιστορική κουλτούρα. Θα παρακολουθήσει την πρώτη εκδοχή, και όχι τη δεύτερη, από την οποία, η εικόνα που θα προέκυπτε θα ήταν πολύ διαφορετική. Με αυτούς τους περιορισμούς, ας δούμε τα πράγματα από την ποσοτική τους πλευρά, ανιχνεύοντας τάσεις παρά ακριβείς αποτιμήσεις. Άλλωστε οι τάσεις και οι αναλογίες μας ενδιαφέρουν.

Πώς κατανέμεται η ιστοριογραφική παραγωγή στη διάρκεια της περιόδου αυτής; Από το 1974 έως το 1997, η πορεία είναι σαφώς αυξητική: οι ετήσιες εκδόσεις ιστορικών βιβλίων που εννεαπλασιάστηκαν. Αν δούμε όμως αναλυτικότερα την πορεία της βιβλιοπαραγωγής της ιστορίας, θα διαπιστώσουμε ότι σε σχέση με την περίοδο 1974-1981, στην περίοδο από το 1982

έως το 1990, η ετήσια παραγωγή σχεδόν τριπλασιάζεται, αλλά μένει σταθερή στην περίοδο 1991-1997 (περίπου 18-19 τίτλοι ετησίως). Κατά την πορεία αυτή ιδιαίτερη αύξηση παρατηρείται στα χρόνια 1987-1988, καθώς και στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε και κάποιους σταθμούς: από το 1971 αρχίζει η έκδοση του πολύτομου συλλογικού έργου *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του οποίου οι τόμοι που αφορούν τη νεώτερη περίοδο, από την αρχή της Τουρκοκρατίας, εκδίδονται στην πενταετία 1974-1978 (και ο τελευταίος, που αφορά την περίοδο από την Κατοχή, εκδίδεται με ενδεικτικά μεγάλη καθυστέρηση το 2000). Στους τόμους αυτούς γίνεται και μια πρώτη καταγραφή της στάθμης των γνώσεων και των ιστορικών στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Το 1971 επίσης αρχίζει η έκδοση του περιοδικού *Μνήμων*, μέσα από το οποίο θα διαμορφωθεί και θα εκφραστεί μια γενιά. Επομένως ήδη από τα μέσα της περιόδου της Δικτατορίας αναδύεται ό,τι θα επακολουθήσει μετά το τέλος της. Το δεύτερο μεγάλο περιοδικό ιστορίας, *Τα Ιστορικά* εκδίδονται το 1983, σε μια εποχή που αρχίζει η πυκνή βιβλιοπαραγωγή ιστορίας.

Ιστοριογραφικές γενιές

Στην περίοδο των είκοσι πέντε χρόνων που πέρασαν συναντήθηκαν στην πρακτική της ιστορίας άνθρωποι με διαφορετικές ηλικίες, με διαφορετικές επομένως εμπειρίες, ευαισθησίες, διαφορετική εκπαίδευση και απόθεμα γνώσεων. Θα μπορούσε κανείς να τους ταξινομήσει με κριτήρια γενεών; Συνήθως η έννοια της «γενιάς», ως ταξινομητική έννοια, χρησιμοποιείται στη λογοτεχνία. Το τυπικό κριτήριο ένταξης είναι η περίοδος των πρώτων δημοσιεύσεων. Το ουσιαστικό είναι οι κοινές, και ως ένα βαθμό διαφορετικές, εμπειρίες και η σχέση με τις προηγούμενες γενιές και τους προβληματισμούς τους³. Με τα κριτήρια αυτά, στην περίοδο αυτή εκφράζονται τέσσερις γενιές, αν και κάπως σχηματικά, οι εξής: Η γενιά των «πατέρων» (Δημαράς, Σβορώνος) που δημιούργησε κατευθύνσεις και «σχολές». Πρόκειται για συνομήλικους της λογοτεχνικής «γενιάς του '30». Η γενιά του '60, η οποία βρίσκεται στην ωριμότητα κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο (ορόσημο η εκδοτική ομάδα των *Ιστορικών*), η γενιά της Μεταπολίτευσης (ορόσημο *Μνήμων* και *Σύγχρονα Θέματα*), η οποία εμφανίζεται στη βιβλιοπαραγωγή στη δεκαετία του '80, και η γενιά του '90 (εμφανίστηκε ως η «τρίτη» γενιά στο *Μνήμονα*⁴), αλλά και με τα περιοδικά: *Ίστωρ* (1990), *Historiein* (1999), *Αρχειοτάξιο* (1999).

Ενδιαφέρουσα είναι η σύνθεση των συγγραφέων της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, από ηλικιακή άποψη. Η συντακτική επιτροπή αποτελείται από συνομήλικους της γενιάς του '30. Όταν αρχίζει το εγχείρημα βρίσκονται όλοι περίπου στα 70 τους. Στους έξι τόμους της νεοελληνικής ιστορίας η κατανομή αλλάζει ανάλογα με την περίοδο. Στους τρεις τόμους που αφορούν την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης οι συγγραφείς ισοκατανέμονται ανάμεσα στη γενιά του '60 και στην αμέσως παλαιότερη, με ελάχιστες εξαιρέσεις νεωτέρων. Στους επόμενους τρεις τόμους που αφορούν τον 19ο αιώνα και το μεσοπόλεμο, κυριαρχεί η γενιά του '60, ενώ έχει μια ισχυρή παρουσία και η μεταπολιτευτική γενιά που δημοσιεύει αυτοτελώς στη δεκαετία του '80. Η ιστορία του Μεσοπολέμου γράφεται κυρίως από τη γενιά αυτή. Αναφορικά με την παραγωγή

ιστορικού βιβλίου, ως το 1977 κυριαρχεί το προϊόν των πατέρων. Από τα 1977 εκδίδει βιβλία η γενιά του '60, και, δίπλα σ' αυτήν, από τα μέσα της δεκαετίας του '80, με μια πύκνωση που αρχίζει από το 1983, εμφανίζεται η πρώτη μεταπολιτευτική γενιά, ενώ από τα 1990 το τοπίο εμπλουτίζεται με την εμφάνιση μιας τέταρτης γενιάς. Μιλώντας όμως για ιστοριογραφικές γενιές ως είμαστε προσεκτικοί. Ο προβληματισμός, ο τρόπος προσέγγισης και τα νοητικά εργαλεία δεν συμπίπτουν πάντα με την έννοια της γενιάς. Οι ιστοριογραφικές παραδόσεις, οι κατευθύνσεις, οι σχολές, διασχίζουν δύο ή, το πολύ, τρεις γενιές.

Εκδοτική αγορά

Η μεγάλη πυκνότητα των εκδόσεων ιστορίας συμπίπτει, και οφείλεται άλλωστε, κατά τη δεκαετία του 1980, στη χρηματοδότηση ερευνών και εκδόσεων ιστορίας⁵. Περίπου το ένα τρίτο των βιβλίων Ιστορίας εκδόθηκαν δημοσία δαπάνη. Αν προσθέσουμε στους τίτλους αυτούς και όσα βιβλία χρηματοδοτήθηκαν ως πανεπιστημιακά διδακτικά εγχειρίδια, τότε το ένα στα δύο βιβλία υποστηρίζεται από εκτός αγοράς θεσμούς⁶. Στην αγορά, ο μέσος όρος τραβήγματος (χωρίς πανεπιστημιακή υποστήριξη) βρίσκεται γύρω στα 1000 αντίτυπα. Αν επομένως οι ετοιμότητες της παραγωγής συνέπεσαν με τις ανάγκες της ζήτησης (εδώ υπάρχει πάντα αλληλεπίδραση), η ζήτηση δεν εξέφραζε πάντα το κοινό, αλλά και ενδιαφέροντα των μεταπολιτευτικών ελίτ. Γνώση και εξουσία βρήκαν τον τρόπο να συναρμολογούν σ' αυτή την περίοδο. Οι πολιτικές συντεταγμένες αυτής της υποδοχής είναι αξιοσημείωτες: Η ισχυρότερη ανήκε στην «ανανεωτική» Αριστερά, ακολουθεί το «εκσυγχρονιστικό» ΠαΣόΚ και με κάποια απόσταση η «πεφωτισμένη» Δεξιά. (Η ορολογία δεν έχει αξιολογικό περιεχόμενο, αλλά περιγραφικό: της εποχής.)

Μεταπολιτευτική συναίνεση

Είπαμε ότι η νεοελληνική ιστορία, ως πειθαρχημένη γνώση, δημιουργήθηκε μετά τον πόλεμο. Σ' αυτή την περίοδο εγκολλώθηκε στο εθνικό αφήγημα η νεοελληνική ιστορία. Χαρακτηριστικό δείγμα η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής. Εγγράφει τη νεοελληνική ιστορία στη μεγάλη ιδεολογική συνέχεια, δηλαδή στο καθιερωμένο εθνικό αφήγημα, και ταυτόχρονα αποτυπώνει τις γνώσεις και τις ερευνητικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του '70. Η *ΙΕΕ* επομένως μπορεί να διαβαστεί και ως έκφραση της μεταπολιτευτικής συναίνεσης γύρω από τη νεοελληνική ιστορία. Συναίνεση γύρω από την περίοδο της Τουρκοκρατίας με κυριαρχία της εκδοχής της σχολής του Διαφωτισμού, που καθοδήγησε ο Κ.Θ. Δημαράς, πάνω στη ρομαντική εκδοχή. Υιοθέτηση της ανάλυσης του χαρακτήρα του ελληνικού κράτους με άξονα τις μελέτες του Ι. Πετρόπουλου και εν συνέχεια του Κ. Τσουκαλά για τη συνάρθρωση πελατειακού συστήματος και εκδυτικισμού. Απέναντι στο μεσοπολεμικό διχασμό βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού, η κατάφαση πέφτει στον πρώτο, καθώς μετά τη Μεταπολίτευση η «πεφωτισμένη» Δεξιά, που έδωσε τον τόνο στο εκδοτικό αυτό εγχείρημα, είχε την άνεση να τον ενσωματώσει. Η συναίνεση σταματά στο μεγάλο διχασμό της δεκαετίας 1940-1950 που αποτέλεσε και το απαγορευτικό όριο της συνέχισης του έργου έως το 2000, οπότε υπήρχε πλέον η άνεση

να κυκλοφορήσει ο τελευταίος τόμος για τη μεταπολεμική περίοδο. Η εθνοθησκευτική διχοστασία της δεκαετίας του '90 υποβίβασε σε δεύτερο επίπεδο και σε σιωπηλή αμοιβαία αποδοχή τις αναδρομικές πολιτικές διαφορές. Μια σύγκριση του τόμου αυτού με τους δύο πρώτους τόμους της *Ιστορίας του 20ού Αιώνα* (επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ), 2000, αποκαλύπτει τις διαφορές. Στην πρώτη συνεχίζεται η γεγονοτολογική σειρά, στη δεύτερη ανακεφαλαιώνονται οι εξελίξεις στην ιστοριογραφία και κυρίως η έμφαση στην κοινωνική ιστορία που ερευνά τάσεις και φαινόμενα, παρά τη ροή των γεγονότων. Είναι ενδεχομένως πρόωρη μια κρίση για το εγχείρημα αυτό πριν να ολοκληρωθεί, φαίνεται όμως ότι το 2000 οι όροι της «μεταπολιτευτικής συναίνεσης» για ένα μέρος της κοινότητας των ιστορικών, και κυρίως για την τρίτη και την τέταρτη γενιά, έχουν αλλάξει.

Προσανατολισμοί

Σε ποιες χρονικές περιόδους προσανατολίστηκαν οι ιστορικές σπουδές στην περίοδο αυτή; Πάντα με τις επιφυλάξεις της ακρίβειας που ήδη διατυπώσαμε, το ένα στα πέντε βιβλία αναφέρεται στην περίοδο της πρώιμης νεοελληνικής ιστορίας, δηλαδή εκείνης που στο σχήμα της εθνικής ιστορίας αποκαλείται Τουρκοκρατία (συμπεριλαμβάνοντας και τη Βενετοκρατία). Το ενδιαφέρον εξηγείται διπλά. Γι' αυτή την περίοδο πρωτο-ενδιαφέρθηκαν οι νεοελληνιστές ιστορικοί, και επίσης γιατί οι βασικοί άξονες και οι μύθοι της νεοελληνικής ιδεολογίας σχηματίστηκαν στην περίοδο αυτή και συνεχίζουν και σήμερα να απασχολούν τις ιδεολογικές διαμάχες και αντιπαράθεσεις περισσότερο από οποιαδήποτε περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας. Αντίθετα το ενδιαφέρον για την Επανάσταση του 1821, υψηλό για τη μεταπολεμική περίοδο, έπεσε σε πολύ-πολύ χαμηλά ποσοστά μετά το 1974. Ενδιέφεραν περισσότερο είτε όσα προηγήθηκαν από την Επανάσταση (Διαφωτισμός), είτε όσα επακολούθησαν (Καποδίστριας και δημιουργία του κράτους). Αντίθετα, αυξήθηκαν οι μελέτες για το διευρυμένο 19ο αιώνα (έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο), έφτασαν και το ένα τρίτο των μελετών, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1980. Ένα σημαντικό μερίδιο ανήκει στο Μεσοπόλεμο, και ένα στα δέκα βιβλία αφορά στην περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, με εμφανή πύκνωση στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Ελάχιστα είναι τα ιστορικά βιβλία που αναφέρονται στη μεταπολεμική περίοδο. Από την άποψη της εστίασης των μελετών, οι ιδέες, η κοινωνία, η οικονομία και η πολιτική κατανέμονται περίπου ισομερώς. Αυτή η κατανομή όμως είναι διαφορετική κατά περιόδους. Έτσι, η συντριπτική πλειοψηφία των βιβλίων που αναφέρονται στην Τουρκοκρατία εντάσσεται στην παράδοση της ιστορίας του Διαφωτισμού και αναφέρεται στην ιστορία της διανοητικής παραγωγής. Η οικονομική ιστορία αναφέρεται κυρίως στον 19ο αιώνα και στο Μεσοπόλεμο, και η πολιτική ιστορία κυριαρχεί συντριπτικά στις μελέτες που καλύπτουν την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου. Η διπλωματική ιστορία, και κυρίως το Κυπριακό, πλειοψηφούν στην ιστορία της μεταπολεμικής περιόδου⁷.

Ποιες συνέχειες και ποιες τομές υπήρξαν, κατά την τελευταία εικοσιπενταετία, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ποια νήματα συνέχισαν και ποια κόπηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου;

Η σχολή του Ελληνικού Διαφωτισμού

Την ισχυρότερη συνέχεια την εγκαθίδρυσε ο Κ.Θ. Δημαράς (με μια διαδρομή εκτός ελληνικού πανεπιστημίου). Ο Δημαράς μαζί με το Σβορώνο, είναι κεντρικές φυσιογνωμίες της ελληνικής ιστοριογραφίας το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ασφαλώς θα αποτελέσουν το αντικείμενο ιστοριογραφικών μελετών τα επόμενα χρόνια, όπως άλλωστε και η κατασκευή της έννοιας «ελληνικός Διαφωτισμός», και η μετατροπή της σε ένα θεσμοποιημένο πεδίο μελετών⁸. Αν δεν έχει συμβεί ως τώρα, είναι γιατί η ελληνική ιστοριογραφία βρίσκεται ακόμη εντός του κύκλου που χάραξε ο Δημαράς και χρησιμοποιεί το νοητικό σχήμα που της κληροδότησε. Ωστόσο, κάποιες προδρομικές σκέψεις δεν είναι δυνατόν να απουσιάσουν καθώς στην περίοδο αυτή που μας απασχολεί, ο Δημαράς και η «δημαρική σχολή» απέκτησε μια ηγεμονική θέση στις νεοελληνικές σπουδές.

Η έννοια του Διαφωτισμού, όχι με το οντολογικό της περιεχόμενο αλλά ως ιστοριογραφικό σχήμα, λειτούργησε ως αποτελεσματική πρόταση για τη λύση ενός δύσκολου γρίφου της νεοελληνικής ιστοριογραφίας: την ενσωμάτωση δηλαδή της περιόδου η οποία είτε χρονολογικά περιγραφεί, είτε ονοματολογικά, περικλείει ερμηνείες που καθορίζουν το ιστορικό πεδίο και το περιεχόμενό του. Πρόκειται για την περίοδο, η οποία στο σχήμα της εθνικής ιστορίας αποκλήθηκε ως «Τουρκοκρατία». Εντός του σχήματος αυτού η Τουρκοκρατία αποτελείται από τέσσερις αιώνες, οι οποίοι αρχίζουν από την Άλωση της Πόλης και τελειώνουν στο 1821. Η εθνική οπτική είναι προφανής στην επιλεκτικότητα με την οποία αποσπάται αυτή η χρονολογική περίοδος από μια ευρύτερη, η οποία περιλαμβάνει τη διείσδυση και την επικράτηση των Τούρκων στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια από τον 12ο αιώνα έως τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αλλά και αυτή η τελευταία χρωματίζεται από την τουρκική οπτική, δημιουργώντας άλλα άλυτα προβλήματα. Το πλεονέκτημα του Διαφωτισμού είναι ότι εξυπνοεί μια διαδικασία μεταβολής και ανανέωσης της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ως αποτέλεσμα ενός ευρύτερου φαινομένου αλλαγών στη Δυτική Ευρώπη. Η οπτική αυτή έχει χαρακτηριστικά υπερεθνικά (οι Έλληνες, οι Σέρβοι, οι Ρουμάνοι, ακόμη και οι Οθωμανοί μπορούν να εγγράψουν τα εθνικά τους αφηγήματα μέσα σ' αυτό το σχήμα). Όταν βέβαια διατυπώθηκε η έννοια του Ελληνικού Διαφωτισμού, δεν απασχολούσε ακόμη η αναζήτηση ενός μετα-εθνικού σχήματος για την ιστορία της ευρύτερης περιοχής που χάραξαν τα σύνορα της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και αργότερα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον Μιχάλη Σακελλαρίου⁹, εκείνο το οποίο απασχολούσε ήταν πώς θα συγκροτηθεί ένα αυτοτελές ιστορικό πεδίο για τη νεοελληνική ιστορία χωρίς να θεωρείται ούτε μεταβυζαντινός επίλογος, ούτε πρόλογος του εθνικού ξεσηκωμού. Ακόμη περισσότερο, ο Διαφωτισμός, ως ερμηνευτικό σχήμα που πρωτοδιατυπώθηκε το 1945, αντιπαράτεθηκε και στα δύο ιδεολογικά σχήματα της εποχής του Εμφυλίου. Τόσο στην εθνοκεντρική και ρομαντική αντίληψη της «παλιγγενεσίας», που υποστηριζόταν από τη Δεξιά, όσο και στο σχήμα της ανολοκλήρωτης επανάστασης και της ήττας των «αστικολαϊκών» δυνάμεων που υποστηριζόταν από την Αριστερά. Με το Διαφωτισμό ο εξευρωπαϊσμός της ελληνικής κοινωνίας αποκτά ευγενείς προ-

γόνους, συνδέεται με ένα πλαίσιο εκσυγχρονιστικών αξιών. Ταυτόχρονα η ελληνική ιστορία αναπνέει στο ρυθμό της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Ενσωματώνεται, έστω και περιφερειακά, σε ένα από τα μεγάλα ρεύματά της.

Η σχολή του Διαφωτισμού δεν αφορούσε μόνο την ανάδειξη του αντικειμένου αλλά και της μεθόδου. Δεν περιορίστηκε δηλαδή σε μια ιστορία ιδεών, αλλά, όπως καθορίστηκε από τον ιδρυτή της, ήταν μια ιστορία «*συνειδήσεων*». Άνοιξε επομένως προς πολλές κατευθύνσεις τόσο ως προς τους *τόπους* της ιστορίας, όσο και ως προς τις μεθόδους της. Μεταφορικά, το έργο του Δημαρά μπορεί να ειδωθεί ως ο κορμός ενός δένδρου με πολλά κλαδιά. Η ιστορία του βιβλίου και των νοοτροπιών (Φίλιππος Ηλιού), η ιστορία της λογοτεχνίας (Παναγιώτης Μουλλάς), της παιδείας και των λαϊκών αναγνωσμάτων (Άλκης Αγγέλου), των εφημερίδων (Αικ. Κουμαριανού) της προφορικότητας και του δημοτικού τραγουδιού (Αλέξης Πολίτης), του φιλελληνισμού και της περιηγητικής φιλολογίας (Λουκία Δρούλια), της ιστοριογραφίας και βιβλιολογίας (Τρ. Σκλαβενίτης), της ιστορίας του Δικαίου (Δ. Αποστολόπουλος), της γεωγραφίας, της εισαγωγής επιστημονικών ιδεών. Μέσα από τα ανοίγματα αυτά η ελληνική ιστοριογραφία ήλθε σε επαφή με τις εξελίξεις στην πολιτισμική ιστορία, ιδιαίτερα στην εκδοχή των Annales. Σημαντικός σταθμός αυτής της πορείας ήταν το συνέδριο «*Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*» (ομότιτλη έκδοση των πρακτικών, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982). Παράλληλα, ο *τόπος* του Διαφωτισμού, εξετάστηκε και από ερευνητές που είχαν ακολουθήσει άλλες διαδρομές, μακριά από τις δημαρικές επιρροές, οι οποίοι όμως, υιοθετώντας τον όρο και το σχήμα, εντάχθηκαν στο δημαρικό σχέδιο (λ.χ. Ο Λέανδρος Βρανούσης εκκινώντας από μαρξιστικές φετηρίες). Ο Διαφωτισμός εξετάστηκε από την οπτική της φιλοσοφίας σε στενότερη συνάφεια με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (Π. Κονδύλης, Π. Νούτσος), με τη χρήση της προβληματικής της πολιτικής επιστήμης και των σύγχρονων θεωριών για τη δημιουργία εθνικής συνείδησης στα βαλκανικά του συμπραζόμενα (Π. Κιτρομηλίδης) με την προβληματική της ιστορίας της επιστήμης και της επιστημολογίας (Κ. Γαβρόγλου και περιοδικό *Νεύσις*, Γ. Καράς, Θ. Νικολαΐδης και ομάδα του ΚΝΕ/ΕΙΕ).

Φυσικά στις εργασίες αυτές, δεν πρόκειται απλώς για την ανάπτυξη και τη διακλάδωση ενός ιστοριογραφικού «*παραδείγματος*». Υπάρχουν σημαντικές διαφορές σε δύο κυρίως επίπεδα. Το πρώτο αφορά αυτή καθαυτή τη διαδικασία της «*μετακένωσης*». Τί αναζητούμε; Την πρωτοτυπία των ιδεών και τη συμβολή σε μια υποτιθέμενη ενιαία πορεία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού; Η απορριπτική στάση του Κονδύλη δείχνει το αδιέξοδο μιας παρόμοιας απόπειρας. Ποιες ιδέες πήραν και ποιες άφησαν; Ποιες θεωρούσαν ότι μπορούν να περάσουν το φράγμα της Ορθοδόξιας και ποιες όχι; Αυτή ήταν η κατεύθυνση των περισσότερων ερευνητών. Τη δημιουργική παρερμηνεία και τον εγκλιματισμό των ιδεών αυτών στις προσλαμβάνουσες της ελληνορθόδοξης κοινωνίας; Αυτή είναι η κατεύθυνση των νεωτέρων¹⁰. Ένα άλλο ερώτημα που διαφοροποιεί τους ερευνητές του Διαφωτισμού είναι η κοινωνική δεξίωση του νεωτερισμού. Στον Ηλιού συνδέεται με τις κοινωνικές διαμάχες, στις οποίες η Εκκλησία συνασπίζει τα λαϊκά στρώματα απέναντι στους εμπόρους, στον Αποστολόπουλο συνδέεται με τη διαμόρφωση και

τις λειτουργίες της τάξης των Φαναριωτών. Δεν έχει νόημα βέβαια μια κριτική η οποία απλώς αντιπαράθετε ερμηνείες, η οποία επικώς θυμίζει τις μεσαιωνικές διαμάχες για την ανωτερότητα του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη. Σημασία έχει να δει κανείς την ιστορία της ανάπτυξης της συζήτησης και την ιστορικότητα των ερμηνειών.

Η δημαρική σχολή δεν περιορίστηκε μόνο σ' ό,τι αφορούσε φαινόμενα που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην περίοδο του Διαφωτισμού, αλλά περιέλαβε και τον ρομαντισμό του 19ου αιώνα. Ωστόσο δεν δημιούργησε, εδώ, ένα ανάλογο πυκνό δίκτυο εννοιών και επεξεργασιών. Οι επεξεργασίες και ο ειρωνικός λόγος της Έλλης Σκοπετέα, αναδεικνύοντας τη σπασμωδικότητα και την παρεξήγηση, λειτουργούν αποτελεσματικότερα στο σύγχρονο αναγνώστη γιατί υπονομίζουν τη σχέση εξοικείωσης με αυτό το παρελθόν. Είμαστε εξοικειωμένοι λόγω της παιδείας μας που συνεχίζει εκείνα τα στερεότυπα, και ταυτόχρονα οφείλουμε να αποξενωθούμε με ό,τι κληροδότησε η εποχή αυτή για τις ανάγκες του ιστοριογραφικού εγχειρήματος. Η ευρηματικότητα γεννιέται στο σημείο συνάντησης εξοικείωσης/αποξένωσης.

Η σχολή του Διαφωτισμού δημιούργησε ένα σχήμα για την ερμηνεία της ελληνικής ιστορίας, το οποίο βασιζόταν σ' ένα διχοτομικό σχήμα ανανέωσης - αδράνειας. Το σχήμα αυτό παραπέμπει στα ανάλογα σχήματα που επεξεργάστηκε η σχολή των Annales (νοοτροπίες - διανοητικές φυλακές, μεγάλες αδράνειες κλπ.). Παραπέμπει δηλ. σ' ένα σχήμα εξήγησης της ιστορικής μεταβολής, στο οποίο αντιπαράθενται οι ανανεωτικές, κινητικές και ευρωπαϊζουσες ελίτ προς τις αδρανείς μάζες και τους μηχανισμούς διατήρησης της παράδοσης, κυρίως τον κλήρο. Δημιούργησε επίσης ένα χαρακτηριστικό λεκτικό μέσα από τη χρησιμοποίηση λόγων όρων, αλλά με τη σημασιοδότηση που είχαν πριν από την καθιέρωση της καθαρεύουσας, ένα ύφος με πυκνές αναφορές παραθεμάτων, και μια πλοκή, το βασικό μοτίβο της οποίας είναι η αντιπαλότητα δύο ιδεολογικών στρατοπέδων και οι στρατηγικές επικράτησης. Δημιούργησε επίσης ένα υπόρρητο σχήμα συνεχειών στις ιδεολογικές διαμάχες της ελληνικής κοινωνίας από την προεπαναστατική στη μεταπολεμική εποχή (σχήμα που μπορεί ενδεχομένως και έχει ενδιαφέρον να διαβαστεί και αντίστροφα μέσα από την ταύτιση υποκειμένου της εξιστόρησης με το αντικείμενό της). Το σχήμα δηλαδή αυτό καταναλώθηκε, εμπλουτίστηκε και επεκτάθηκε στο χρόνο μέσα από μια σειρά συστοιχίσεις. Από μια ανανέωση, εξευρωπαϊσμός, εξορθολογισμός, εκσυγχρονισμός, από την άλλη, αδράνεια, συντήρηση, αντιδυτικισμός κλπ. Το διχοτομικό αυτό σχήμα, με διαφορετικές μορφές διαπέρασε τη διανοητική (ιστορία του δημοτικισμού), την πολιτική και την οικονομική ιστορία του 19ου και του 20ού αιώνα.

Τέλος, αν και το δημαρικό έργο αυτοπροσδιόρισε το χώρο του ανάμεσα στην ιστορία και στη φιλολογία (ο όρος που χαρακτήριζε το πεδίο αυτό ήταν «*επιστήμη του νέου ελληνισμού*»), η επίδρασή του ήταν σαφώς μεγαλύτερη στο χώρο της ιστορίας, αν και όσοι από τους ελάχιστους εκπροσώπους του πέρασαν στον πανεπιστημιακό χώρο μετά τη Μεταπολίτευση, εντάχθηκαν σε φιλολογικές, όχι ιστορικές σχολές. Ωστόσο, αυτή η αναφορά στον ενδιάμεσο χώρο δημιούργησε ετοιμότητες για την πρόσληψη της πολιτισμικής ιστορίας, στις οποίες ήταν κλειστή η παραδοσιακή γεγονотоγραφική ιστορία.

Η δημαρική σχολή του Διαφωτισμού ηγεμόνευσε στις ελληνικές ιστορικές σπουδές, αν και οι πανεπιστημιακοί θεσμοί της αντιστάθηκαν. Όπως όμως κάθε ηγεμονία που απλώνεται, απορροφά προϋπάρχοντα ή και ξένα προς τη λογική της στοιχεία, έτσι και η ιστορία του Διαφωτισμού, στην ευρυχωρία της, ταυτίστηκε με την ιστορία των λογίων και της λογιουσίνης. Η ιστορία των λογίων είναι μια ιστορία αρκετά παραδοσιακή στις μεθόδους της. Ξεκίνησε από τον 19ο αιώνα, και, σύμφωνα με τη λογική της κατασκευής της εθνικής ιστορίας, πλήρωσε τα κενά της πολιτικής ιστορίας στις περιόδους απουσίας εθνικής εξουσίας. Η *Βιβλιογραφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού 1945-1995* (ΚΝΕ/ΕΙΕ - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1998) αποτελεί απόδειξη αυτής της ταύτισης στα όριά της. Από την άλλη μεριά, καθώς το υλικό αυτής της ιστορίας ήταν κυρίως οι λόγιοι, υποβαθμίστηκε το ενδιαφέρον για τη λαϊκή κουλτούρα εκτός λίγων εξαιρέσεων. Ωστόσο στη διεθνή ιστοριογραφία, ήταν αυτός ο χώρος της λαϊκής κουλτούρας ή της συνάντησης λαϊκής - υψηλής κουλτούρας, από τον οποίο ανέκυψαν οι επεξεργασίες που δημιούργησαν τη νέα πολιτισμική ιστορία (New cultural history). Στις μικρές κοινωνίες, όπως η ελληνική, το τυχαίο, καμιά φορά είναι αποφασιστικό. Οι προσανατολισμοί προς μια ανάλυση της έννοιας «*παραδοσιακή κοινωνία*» και «*προφορικός πολιτισμός*» της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, διακόπηκαν με το θάνατό της το 1988. Ταυτόχρονα η σχολή αυτή έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην κυκλοφορία των ιδεών, την οποία αντιπαρέβαλε προς την αναζήτηση των επιρροών, παρά στην τοπική τους συνάρθρωση και στη δημιουργία ιδεολογικών υβριδίων. Η σημαντικότερη πολιτική συνέπεια της σχολής του Διαφωτισμού είναι ότι προσέφερε τη δυνατότητα να αναγνωσθεί κριτικά η ελληνική εθνική ιδεολογία, γιατί ανέλυσε τα υλικά και τους αρμούς της κατασκευής της. Έστω και αν έδωσε υπερβολική έμφαση στην εξάρτηση της εθνικής ιδεολογίας από το έργο των λογίων και υπερτόνισε την επιρροή των δυτικών διαφωτιστικών ιδεών. Ωστόσο προφύλαξε την ελληνική ιστορική κοινότητα από τους ανέμους του εθνικισμού που έπνευσαν ισχυροί στη δεκαετία του 1990. Στο σημείο αυτό όμως θα επιστρέψουμε.

Στο ιστοριογραφικό πεδίο η αμφισβήτηση στο σχήμα και στο αξιολογικό πλαίσιο του Ελληνικού Διαφωτισμού εκφράστηκε κυρίως από τον Κωστή Μοσκόφ. Ο Μοσκόφ αποπειράθηκε να αντιστρέψει το διαφωτιστικό αφήγημα χρησιμοποιώντας μπροντελιανά εργαλεία (μεγάλες διάρκειες, αργόσυρτους ρυθμούς) και μετα-αποικιακές μαρξιστικές αναλύσεις. Με την έννοια αυτή οι Κολυβάδες εχθροί του Διαφωτισμού έγιναν εκφραστές ενός λαϊκού πνεύματος αντίστασης στη «*συλλογική μητρόπολη*», τη Δύση, και στο «*μεταπρατικό πνεύμα*», και περίπου, πρόγονοι του εργατικού και λαϊκού κινήματος του 20ού αιώνα. Απέναντι σε μια ιστοριογραφία που τόνιζε την αλλαγή, ο Μοσκόφ τόνιζε τις συνέχειες και τις αντιστάσεις στη μεταβολή. Το έργο του όμως, και κυρίως η απόπειρά του να δει τις κληρονομίες της Ορθοδόξιας στις λαϊκές νοοτροπίες και συμπεριφορές, έμεινε χωρίς συνέχεια στο χώρο των ιστορικών σπουδών. Παρά τη στράτευση του Μοσκόφ στο Κομμουνιστικό Κόμμα, εκεί που κυρίως βρήκε μεγάλη ανταπόκριση, απλουστευμένο και σχηματοποιημένο, ήταν στο νεο-ορθόδοξο ρεύμα, στου οποίου το σχηματισμό, άλλωστε, συνέβαλε.

Η οπτική του μαρξισμού

Μια άλλη ισχυρή επιρροή στις νεοελληνικές σπουδές οφείλεται στο έργο και στην παρουσία του Νίκου Σβορώνου. Η συμμετοχή του στην Αντίσταση και στο Αριστερό κίνημα, και στη συνέχεια η μετάβασή του στο Παρίσι, όπου έμεινε πάνω από 30 χρόνια, ήταν αποφασιστικές για τη διαμόρφωση της μεθόδου, του έργου του, και της θεωρίας του για την ελληνική ιστορία. Στο ιστοριογραφικό έργο του Σβορώνου, οι γαλλικοί ιστοριογραφικοί προσανατολισμοί συνδέθηκαν με το ενδιαφέρον για τον επαναπροσαστολισμό της μαρξιστικής οπτικής της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας. Ξεκίνησε από την περίοδο της Τουρκοκρατίας, και από την άποψη αυτή είναι από τους θεμελιωτές των νεοελληνικών ιστορικών σπουδών, αν και μεγάλο μέρος του έργου του αφορά τη βυζαντινή ιστορία. Η επιρροή του όμως στο ευρύτερο κοινό οφείλεται κυρίως στην Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας και στη συμμετοχή του στις συζητήσεις και τους προσανατολισμούς της νεοελληνικής ιστοριογραφίας συνολικά, έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Αντίσταση. Η σύνδεση του Σβορώνου με την Αριστερά, καθόρισε και το ενδιαφέρον του για μια εξήγηση της νεοελληνικής ιστορίας συνολικά, για την ανακάλυψη των μηχανισμών μέσα από τους οποίους η νεοελληνική κοινωνία εξελίχθηκε. Η έννοια της «*συνολικής εξήγησης*» δεν ανήκει στα αυτονόητα ενδιαφέροντα των ιστορικών. Αποτελεί ένα από τα νήματα, τα οποία συνδέουν τις ιστορικές σπουδές με την κοινωνική θεωρία και, μέσω αυτής τελικά, με την πολιτική πράξη. Απέκτησε μάλιστα επιρροή σε ένα κύκλο κοινωνικών επιστημόνων και εκπαιδευτικών, πολύ ευρύτερο από τους ιστορικούς, ιδιαίτερα σε μια εποχή, της Μεταπολίτευσης, κατά την οποία υπήρξε ευρύς προσανατολισμός προς τα Αριστερά¹¹. Στην ιστορική κουλτούρα της Αριστεράς, ο Σβορώνος αντικατέστησε τον Κορδάτο και το θεωρητικό παράδειγμα που είχε αναλάβει από τις συζητήσεις Ζεύγου - Κορδάτου, τις οποίες συνέχισε ο Βουρνάς. Βεβαίως στο χώρο της αριστερής ιστορικής κουλτούρας, στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, συναγωνίζονταν πολλές απόψεις. Ο Νίκος Ψυρούκης είχε μια ισχυρή επιρροή, στη δεκαετία του '70, ο Μοσκόφ, όπως είπαμε, τράβηξε ένα μέρος της προσοχής, και ο Φίλιππος ανταποκρίθηκε στις ιστορικές ανάγκες του πρώιμου ΠαζόΚ.

Λιγότερο προσέχτηκε όμως, στην εξωιστορική υποδοχή του έργου του Σβορώνου, η επιμονή του στις πηγές και στα εργαλεία του επαγγέλματος του ιστορικού (όπου η απήχηση από τον Ernest Labrousse αλλά και τον Mark Bloch είναι εμφανής). Ο Σβορώνος δεν απέρριψε εντελώς το παπαρηγοπούλειο σχήμα. Το υιοθέτησε ως προς τη γέννηση του Νέου Ελληνισμού, από τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Χρησιμοποιεί τον όρο «*εθνική αφύπνιση*». Μετατόπισε όμως τη συζήτηση από το έθνος στην κοινωνία, από τα γεγονότα στις συνέχειες, θέτοντας μια τομή στο 18ο αιώνα. Η χρονική τομή συνέπιπτε με την τομή που έθετε ο Δημαράς στη μεταβολή των συνειδήσεων. Αλλά ο Σβορώνος ανέδειξε την οικονομική και κοινωνική δυναμική, ιδιαίτερα τις νεότερες οικονομικές δραστηριότητες, τη διαμόρφωση του αστικού πλέγματος. Η μετάθεση αυτή ήταν ήδη σημαντική και προσανατόλισε τις ιστορικές σπουδές από τη μελέτη της ίδιας της Επανάστασης, στη μελέτη της περιόδου που προηγήθηκε. Από την πολιτική στην κοινωνική ιστορία, η οποία νοήθηκε κυρίως ως οικονομική ιστορία. Στην ιστορία του Σβορώνου υπάρ-

χει ένα σχήμα το οποίο περιγράφεται ως ο «αντιστασιακός χαρακτήρας» της ελληνικής ιστορίας. Το σχήμα της προόδου επίσης είναι παρόν. Το σχήμα αυτό όμως δεν αντιπαράθετεί τις ελίτ προς τις μάζες, αλλά την κοινωνία (και το λαό) προς το κράτος και τους μηχανισμούς εγχώριας ή ξένης εξουσίας.

Η «νέα ιστορία»

Στα χρόνια της Μεταπολίτευσης ήταν αισθητή μια ώσμωση ανάμεσα στις δύο κατευθύνσεις, που ενέπνευσαν οι Δημαράς και Σβορώνος, παρά τις αισθητές διαφορές τους τόσο στο σχήμα της ιστορίας, όσο και στη μεθοδο. Εκφράστηκε με το αίτημα «ανανέωσης» των ιστορικών σπουδών, και δημιούργησε ό,τι αποκαλείται «νέα ιστορία». Ο Σπύρος Ασδραχάς, ο Φίλιππος Ηλιού, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος και ο Βασίλης Κρεμμυδάς, η επόμενη δηλαδή γενιά, αποτέλεσε τις ηγετικές φυσιογνωμίες της «νέας ιστορίας». Δεν υπάρχει ένας σαφής ορισμός για το τι συγκεκριμένα ορίζεται και τι περιλαμβάνεται στον όρο «νέα

ιστορία» (Ο όρος προέρχεται από τον αντίστοιχο γαλλικό «La Nouvelle Histoire»¹²). Συνήθως προσδιορίζεται σε αντιπαράθεση με την «παραδοσιακή ιστορία». Αν η «παραδοσιακή ιστορία» θεωρούσε ότι ανήκε στις ανθρωπιστικές σπουδές (Humanities), η «νέα ιστορία» συμπεριλάμβανε τον εαυτό της στις κοινωνικές επιστήμες (Social Sciences). Αν εκείνη, στην πρακτική της χαρακτηρίζεται «μονομερώς τεκμηρολογική», αποσπασματική, υποκείμενη σε μύθους, τούτη ενδιαφερόταν για την αντιμετώπιση προβλημάτων, για τους μέσους όρους, για την κοινωνία. Συνθηματικά, για όσους έκαναν τα πρώτα τους βήματα την εποχή εκείνη, για τη γενιά δηλαδή του *Μνήμονα*, η «νέα ιστορία» σήμαινε Δημαράς συν Σβορώνος, σχολή των Annales συν μαρξισμός.

Έχει υπερτονισθεί ίσως η γαλλική επιρροή της σχολής των Annales στον κύκλο αυτό¹³. Δύσκολα συναρτάται η ιστορία των «συνειδήσεων» του Δημαρά, με την ιστορία των «νοοτροπιών». Οι δημαρικές «συνειδήσεις» δεν είναι νοοτροπίες, και η προτεραιότητά τους στο ελληνικό και στο γαλλικό παράδειγμα δεν είναι η ίδια. Οι μεταβολές στις συνειδήσεις, οι ψυχολογικές μεταβολές στο δημαρικό παράδειγμα, προηγούνται των κοινωνικών μεταβολών, τις προαναγγέλλουν και τις προκαλούν. Ανιχνεύονται στο γραπτό λόγο, στη σφαίρα του νεωτερικού, της κίνησης. Αντίθετα στο παράδειγμα των Annales, οι νοοτροπίες καθυστερούν σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, σημαδεύουν τις δυνάμεις της ακινησίας. Επίσης, αν και σε άλλες χώρες με ισχυρή μαρξιστική ιστοριογραφική παράδοση, η επιρροή των Annales υιοθετήθηκε μέσα στα πλαίσια μιας απομάκρυνσης από το μαρξιστικό μοντέλο, στην Ελλάδα, αλ-

λά και σε άλλες χώρες, όπως λ.χ. στην Ισπανία, μαρξισμός και Annales συμπύχθηκαν.

Ο κύκλος της «νέας ιστορίας» περιγράφεται από τα περιοδικά *Τα Ιστορικά* και *Μνήμων* (μαζί με την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού) από το ΚΝΕ/ΕΙΕ, τα ιδρύματα των Τραπεζών, το ΙΑ-ΕΝ, το Πανεπιστήμιο Κρήτης. Στη «νέα ιστορία» χώρεσαν δυο γενιές: η γενιά των *Ιστορικών* και η γενιά του *Μνήμονα*. Ο όρος «ανανέωση», σε μια εποχή πολιτικής αισιοδοξίας και σχεδίων σήμαινε ότι η ίδια η ιστοριογραφική πράξη μπορούσε να αλλάξει, και ακόμη ότι η «νέα ιστορία» αποτελούσε ένα αίτημα παιδείας της κοινωνίας, ότι είχε τη δυνατότητα να παίξει ένα ρόλο στην ανανέωσή της. Ο όρος «αυτογνωσία» προσδιόριζε το καθήκον της ιστορίας, την αποστολή των ιστορικών, την υποκειμενική τους συνειδηση στη συγγραφή της ιστορίας.

Τα ιστορικά δρώμενα της εποχής έβρισκαν ανταπόκριση σε ένα ευρύτερο κοινό. Το 1977 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Τα Νέα* μια μεγάλη έρευνα, με τίτλο «Πρέπει να Ξαναγραφεί η ιστορία;» Η ενασχόληση, ή το ενδιαφέρον με την ιστορία έγινε ευρύτερο ρεύμα. Ενώ παραδοσιακά, προς την ιστορία στρέφονταν απόφοιτοι των φιλοσοφικών σχολών, την εποχή εκείνη η ιστοριογραφική πράξη τράβηξε αποφοίτους όχι μόνο κοινωνικών αλλά και θετικών επιστημών. Τα θεωρητικά κείμενα, που εξέφρασαν το πνεύμα της «νέας ιστορίας», γράφθηκαν από το Σπύρο Ασδραχά και το Φίλιππο Ηλιού¹⁴. Τα κείμενα αυτά εμπεριέχουν μια θεωρία της ιστορίας. Αν και δεν κωδικοποιήθηκε αυτή η θεωρία, δεν αποτελεί μια απλή μεταφορά της σχολής των Annales στην Ελλάδα. Συγκροτεί, κατά τη γνώμη μου, μια ιδιαίτερη ιστοριογραφική παράδοση, η οποία εγγράφεται στο ευρύτερο ρεύμα της κοινωνικής ιστορίας που κυριάρχησε στο διεθνές πεδίο των ιστορικών σπουδών στην περίοδο 1960-1980, και εξειδικεύτηκε σε κάθε χώρα ανταποκρινόμενη στον τρόπο με τον οποίο η ιστοριογραφία συμπλέχθηκε και ανταποκρίθηκε στις κοινωνικές εξελίξεις. Εδώ η κοινωνική ιστορία εμφανίστηκε με καθυστέρηση, λόγω του μεταπολεμικού αυταρχισμού και της δικτατορίας, και η παρουσία της επιμηκύνθηκε, αλλά εμπλουτίστηκε από μια κριτική στην ιστοριογραφική πράξη και από την προβληματική της χρήσης της ιστορίας. Κατ' αρχάς, η κριτική στο θετικισμό: όχι τα γεγονότα όπως έγιναν, αλλά η αναζήτηση της λογικής της ιστορίας ή των κοινωνικών μηχανισμών της μεταβολής. Αποδέσμευση πληροφοριών και ερμηνευτική τους διάσωση. Ο Ασδραχάς, με αφετηρία μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού και του ιστοριογραφικού φαινομένου, ανέπτυξε μια γνωσιοθεωρία της κοινωνικής συγκρότησης της ιστορικής πράξης, η οποία περιλαμβάνει ως ενεργούς παράγοντες τόσο το ιστορούν υποκείμενο, όσο και το προς εξιστόρηση αντικείμενο. Με την έννοια αυτή, η ιστοριογραφική και η κοινωνική πράξη διακρίνονται μεν αναλυτικά, εγγράφονται όμως σε μια συνολικότητα, η οποία αντιμετωπίζει την ιστορία ταυτόχρονα ως κοινωνική και πολιτισμική πράξη. Η ανάλυση αυτή συμβάδισε και συμπληρώθηκε με την προβληματική της «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας» (Ηλιού). Πρόκειται για μια προβληματική, η οποία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία δεξιώθηκε και συγκρότησε τις αντιλήψεις της για το παρελθόν. Στην πυρηνική της μορφή όμως, η προβληματική αυτή προκύπτει από μια κριτική αντιμετώπιση του τρόπου με τον οποίο αντι-

μετώπιζε την ιστορία η Αριστερά, από την οποία προέρχονταν οι περισσότεροι εκπρόσωποι της «νέας ιστορίας», και το ακροατήριό τους. Στα πλαίσια της καταγγελίας της «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας», οι ιστορικοί της γενιάς αυτής αντιλαμβάνονταν το ιστοριογραφικό τους καθήκον ως απαλλαγή της ιστορίας από «ιδεολογικούς μύθους». Με την έννοια αυτή το γλίτσημα σε μια θετικιστική αντίληψη των γνωσιολογικών προϋποθέσεων της ιστορίας δεν ήταν σπάνιο. Το αντίπαλο δέος των ιδεολογικών καταχρήσεων της ιστορίας, στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον, ενίσχυσε αυτή την τάση. Παράλληλα, δυσχέρανε τη δεξίωση των ιστοριογραφικών ρευμάτων που συνδέθηκαν με τη «γλωσσολογική στροφή» και το μεταμοντερνισμό στις δεκαετίες του 1980-1990.

Η προβληματική της «νέας ιστορίας» δεν κωδικοποιήθηκε, δεν απέκτησε εγχειριδιακή μορφή και επομένως εκπαιδευτική εμβέλεια, με όλα τα θετικά και τα αρνητικά που ένας παρόμοιος μετασχηματισμός προκαλεί πάνω στο σώμα της θεωρητικής γνώσης. Άλλωστε το λεκτικό της «νέας ιστορίας», αποφεύγει όρους όπως «θεωρία» και «μέθοδος», και τους αντικαθιστά με όρους όπως «μεθοδεύσεις». Η αντικατάσταση αυτή δεν είναι ζήτημα στυλ. Εξυπονεί ότι η θεωρία του ιστορικού είναι σταθερή, επομένως αλλάζουν οι μεθοδεύσεις, δηλαδή οι πρακτικές. Η «νέα ιστορία» απέκτησε επιρροή όχι μόνο εξαιτίας των αδυναμιών του αντιπάλου στρατοπέδου, αλλά γιατί είχε σημαντικό θεσμικό ρόλο στην αναπαραγωγή νέων ιστορικών. Τα μεταπτυχιακά στο Παρίσι και η λειτουργία του *Μνήμονα*, ως ενός άτυπου χώρου καλλιέργειας νέων ιστορικών, για μια ολόκληρη εποχή έγιναν σχεδόν μονόδρομος για τη διαμόρφωση των νέων ιστορικών. Ο όρος όμως «ανανέωση» των ιστορικών σπουδών δημιουργούσε ένα διπολικό πεδίο, και όχι ένα πλουραλιστικό. Η λογική της «ανανέωσης» επιβάλλει ένα δεοντολογικά πρότυπο γραφής της ιστορίας έναντι ενός άλλου, το οποίο απονομιμοποιεί. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι το δεοντολογικό πρότυπο γίνεται αντιληπτό ως ενιαίο: ο τρόπος να κάνει κανείς ιστορία. Όχι ως οι διάφοροι τρόποι να κάνει κανείς ιστορία. Αυτό όμως που συνέβη, στη δεκαετία του '80 ήταν η εμφάνιση αποκλίσεων, οι οποίες, χωρίς να φέρνουν σε ό,τι οριζόταν ως «παραδοσιακή» ιστορία, δημιουργούσαν διαφορετικές κατευθύνσεις.

Η συζήτηση για τον εκσυγχρονισμό

Ανατρέχοντας, το 1981, ο Κ. Τσουκαλάς στις συνθήκες που έγραψε την *Ελληνική Τραγωδία*, στο Παρίσι το 1968, έγραφε: «Όπως και όλοι οι άλλοι, είχα νιώσει και εγώ την ανάγκη να ξανασκεφτώ το τι είχε γίνει, να αναζητήσω τα αίτια»¹⁵. Οι γραμμές αυτές μαρτυρούν το γενικευμένο ενδιαφέρον, στα χρόνια της δικτατορίας και στη μεταπολίτευση, για μια συνεκτική ερμηνεία της νεοελληνικής ιστορίας που να ανατρέχει στην περίοδο από τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, αν όχι παλαιότερα. Το ενδιαφέρον βέβαια για την εξιστόρηση του παρελθόντος ξεκινά από τις προκλήσεις του παρόντος, αλλά αυτές επίσης επιβάλλουν και μια αναδρομική ανάγνωση. Στην απλοϊκότερη περίπτωση επιβάλλουν αναχρονισμούς στην πιο σύνθετη, τις διαδρομές της αναζήτησης, τους σταθμούς της προβληματικής, το ύψος. Αλλά και αντίστροφα: η ιστοριογραφική συζήτηση δημιουργεί νοητικά εργαλεία, τα οποία χρησιμοποιούνται στην πολι-

τική συζήτηση, ή, στη δυσμενέστερη εκδοχή, κοινούς τόπους, οι οποίοι με την πολυχρησία αδειάζουν από το περιεχόμενό τους και μεταπίπτουν στην κατηγορία μικρών ή μεγάλων μύθων. Συνέβησαν και τα δυο.

Από τα χρόνια της Δικτατορίας και έπειτα λοιπόν, δημιουργήθηκε το ενδιαφέρον για την ιστορία του πολιτικού συστήματος, για τη λογική της πολιτικής εξέλιξης της σύγχρονης Ελλάδας τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Η πρώτη μελέτη, που θεμελιώνει τις σπουδές για την περίοδο αυτή, είναι η μελέτη του Τζον Πετρόπουλου *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843* (Princeton 1968). Το βιβλίο αυτό, ακόμη και πριν μεταφραστεί στα ελληνικά (MIET, 1986), αποτελούσε υποχρεωτικό πέρασμα για ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες. Εδώ, μια παρένθεση: Ο Πετρόπουλος ανήκει μαζί με τον Λ. Σ. Σταυριανό, και τον Γ. Β. Λεονταρίτη, σε μια παράδοση που δημιουργήθηκε στις ΗΠΑ, η οποία είχε απορροφήσει την πολιτική και κοινωνική θεωρία που είχε ανθίσει στην αμερικάνικη ακαδημία μεταπολεμικά, μετά τη γενναία συνεισφορά της ευρωπαϊκής σκέψης των Γερμανών εξορίστων της δεκαετίας του '30¹⁶. Κοινό χαρακτηριστικό των έργων τους ήταν οι μεγάλες και ευρείες συνθέσεις. Θα περίμενε κανείς βέβαια ότι τα έργα αυτά θα δημιουργούσαν μια παράδοση νεοελληνικής ιστοριογραφίας στην Αμερική. Αλλά η παράδοση διακόπηκε. Το ενδιαφέρον, εκεί, για τα ελληνικά πράγματα το τράβηξε περισσότερο η κοινωνική ανθρωπολογία.

Αντίθετα, το βιβλίο του Πετρόπουλου δημιούργησε μια παράδοση στην Ελλάδα. Εγκαινίασε μια παράδοση προσεγγίσεων στην πολιτική ιστορία, χρησιμοποιώντας μια έννοια που προερχόταν από την κοινωνική ανθρωπολογία: το πελατειακό σύστημα¹⁷. Έκτοτε, το πελατειακό σύστημα θα γίνει βασικό κλειδί για την ερμηνεία των πολιτικών συμπεριφορών και των σχέσεων κοινωνίας και κράτους, με διάφορες παραλλαγές. Ένας πρώτος πυρήνας της συζήτησης αναπτύχθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '70 με τις μελέτες του Κ. Τσουκαλά, του Γ. Δερτιλή και του Ν. Μουζέλη. Η συζήτηση συνοψίστηκε στο συλλογικό τόμο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (Εξάντας 1977). Κοινοί τόποι: Αντικατάσταση της παραδοσιακής μαρξιστικής εξήγησης, για τον ανταγωνισμό των κοινωνικών συμφερόντων, ασάφεια ταξικών περιγραμμάτων, απουσία κοινωνικών συγκρούσεων αγροτών-γαιοκτημόνων, γαιοκτημόνων-αστών. Αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις (Δερτιλής). Μια παραλλαγή ήταν η σύγκρουση εκδυτικισμένων θεσμών και παραδοσιακής κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από πελατειακή λογική, όχι μόνο σε επίπεδο θεσμών αλλά και κουλτούρας (Νικηφόρος Διαμαντούρος). Σε μια άλλη, το κράτος αποτελεί το πεδίο της συγκρότησης της κυρίαρχης τάξης, και επομένως αναπαράγει τους πελατειακούς μηχανισμούς και τους όρους της σύζευξης (Τσουκαλάς). Εξέλιξη του πελατειακού συστήματος από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό στη μαζική δημοκρατία, μετασχηματισμός και γραφειοκρατικοποίηση του πελατειακού συστήματος (Μουζέλης). Η συζήτηση αυτή είχε ανανεωτικά χαρακτηριστικά για τη νεοελληνική ιστοριογραφία. Μετέθεσε την προσοχή από τα πρόσωπα και τα γεγονότα, στους θεσμούς και στις διαδικασίες. Τη θέση απλών ή αποσπασματικών περιγραφών πήρε η αναζήτηση μιας συνεκτικής εξήγησης για τη με-

τεπαναστατική νεοελληνική ιστορία, η εισαγωγή μιας προβληματικής, η σύνδεση ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία, ανάμεσα στην ιστορία και την πολιτική επιστήμη. Ωστόσο, κάτω από τη συζήτηση αυτή υπήρχε μια «πλοκή». Η ελληνική κοινωνία αντιμετώπιστηκε ως το «τι δεν είναι» και η ανάλυσή της προϋπέθετε τη σύγκρισή της με ένα ιδεατό πρότυπο. Επομένως η αναζήτηση αφορούσε τις αποκλίσεις και τις διαφορές. Την αρνητικότητα. Το σχήμα αυτό της περιγραφής της αρνητικότητας έχει την ιστορία του, καθώς προέρχεται από ένα κανονιστικό σχήμα που επέβαλλαν οι θεωρίες του μοντερνισμού με αξιώσεις καθολικής ισχύος¹⁸. Στην ελληνική πραγματικότητα ανέτρεψε το σχήμα του Σβορώνου, δηλαδή την περιγραφή της αντιπαράθεσης ανάμεσα στις μορφές κρατικής κυριαρχίας και στην κοινωνία. Στο νέο σχήμα, η αδυναμία της επιθυμητής εξέλιξης αποδιδόταν στη συγκρότηση της κοινωνίας. Η καταγγελία του λαϊκισμού, από τους εκσυγχρονιστές διανοούμενους στη δεκαετία του '80, ήταν παρούσα, και ταυτόχρονα μέσω των θεωριών αυτών δημιουργήθηκαν οι οργανικοί διανοούμενοι του πολιτικού εκσυγχρονισμού στη δεκαετία 1990.

Το ερμηνευτικό σχήμα του εκσυγχρονισμού δεν έμεινε χωρίς αμφισβήτηση. Ο Gunnar Heineg, στην πληρέστερη ως τώρα μελέτη των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, επεσήμανε δύο ζητήματα: άσκησε κριτική στον υπόρρητο δυϊσμό ανάμεσα στον ευρωπαϊκό ιδεότυπο του πολιτικού συστήματος και στην ελληνική του εκδοχή. Επεσήμανε επίσης ότι η πελατειακή αντίληψη των κομμάτων έχει μια προϊστορία στην Ελλάδα, καθώς τα κόμματα θεωρούνταν απλώς ως συνασπισμοί συμφερόντων από τους κριτικούς της καθολικής ψηφοφορίας και τους υποστηρικτές δικτατορικών λύσεων. Διατύπωσε την άποψη ότι τα κόμματα, ως οριζόντιες μορφές επικοινωνίας δεν προκύπτουν αυτόματα από τις κατακόρυφες πελατειακές σχέσεις. Οι πολιτικές θέσεις των κομμάτων αφενός, η μαζικοποίησή τους σε εθνικής εμβέλειας κόμματα αφετέρου, κάλυψαν ή εν πάσει περιπτώσει τροποποίησαν την πελατειακή τους συγκρότηση. Μια παράλληλη κριτική της πελατειακής εξήγησης αναφορικά με τις αιτίες της καθιέρωσης της καθολικής ψηφοφορίας ασκήθηκε από τον Γ. Σωτηρέλλη. Η πελατειακή θεωρία, χαρακτηρίζοντας την καθιέρωσή της ως «πρώμη» και «εύκολη», επομένως στερούμενη της κοινωνικής δυναμικής που είχε στη δυτική Ευρώπη, την απέδιδε στις τροποποιημένες από το πολιτικό σύστημα του συγκεκριμένου εθνικού κράτους ανάγκες των πελατειακών δικτύων. Το επιχείρημα της κριτικής στη θέση αυτή ήταν πως η υιοθέτηση καθολικής ψηφοφορίας συναρτήθηκε με τις πολιτικές εξελίξεις. Συγκεκριμένα την ανατροπή της πρώτης δυναστείας και τη δράση των Ιόνιων ριζοσπαστών πολιτικών. Το υπόβαθρο αυτής της κριτικής, το οποίο μένει να διατυπωθεί ευκρινέστερα, είναι ότι η καθολική ψηφοφορία και οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί συναρτώνται με τον τρόπο συγκρότησης της ελληνικής πολιτείας μέσα από την Επανάσταση του 1821. Μια αναθεώρηση της πελατειακής θεωρίας προήλθε επίσης από μια μακροσκοπική εξέταση της φορολογίας και της κατανομής των φορολογικών βαρών. Σύμφωνα με τον Δερτιλή, από την υπερφορολόγηση των αγροτών, ένα χαρακτηριστικό της μακράς διάρκειας στο χώρο αυτό, μέσα σε έναν αιώνα, από την ανεξαρτησία, οι αγρότες κατέληξαν αφορολόγητοι. Αλλά μαζί με τους αγρότες και οι οικο-

νομικές ελίτ απέφυγαν τη φορολόγησή τους. Τους φόρους τους επωμίστηκαν τα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων. Η πορεία αυτή ήταν παράλληλη και αλληλεξαρτημένη από την πορεία του εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος. Επομένως, στην ερμηνεία αυτή, η πατρωνεία γενικεύεται έτσι ώστε να συμπέσει με την έννοια της ταξικής συμμαχίας, και μετατρέπεται σε τρόπο επίλυσης των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων. Το πλεονέκτημα αυτής της ανάλυσης είναι η συνεκτικότητα μιας εξήγησης της πορείας της νεοελληνικής κοινωνίας. Και πάλι όμως, στο γεωμετρικά σχεδόν δομημένο σχήμα του Δερτιλή δεν υπάρχει χώρος για τις ρήξεις που χαρακτήρισαν την ελληνική κοινωνία. Η συζήτηση της δεκαετίας του '90 συνοψίστηκε από τον Χατζηιωσήφ, ο οποίος προβάλλει το αίτημα της ανανέωσης του θεωρητικού προβληματισμού πάνω στην βάση μιας ταξικής ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας¹⁹.

Ο διχασμός της πολιτικής ιστορίας

Το σημαντικότερο πρόβλημα της πελατειακής ερμηνείας της δομής του ελληνικού πολιτικού συστήματος ήταν πως δεν χωρούσε, και επομένως δεν εξηγούσε τις μεγάλες περιόδους ιστορικών ρήξεων. Διαβάζοντας τις μελέτες που γράφθηκαν με άξονα το 19ο αιώνα, χρησιμοποιώντας μια δομική ή λειτουργιστική μέθοδο, και έχοντας ως κλειδί ερμηνείας την πελατειακότητα, δεν καταλαβαίνει κανείς πώς και γιατί αυτή η χώρα, στο μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα, τυλίχτηκε στις φλόγες διχασμών και εμφυλίων. Ο Διχασμός 1916-1936 και η εμφύλια ρήξη της δεκαετίας 1940-1950, δεν υπακούουν εύκολα σ' αυτά τα ερμηνευτικά σχήματα, αν δεν απουσιάζουν. Από αυτή την άποψη, οι περίοδοι των «ρήξεων», αφενός του Διχασμού και αφετέρου της Αντίστασης - Εμφυλίου, αποτελούν δύο διακριτές περιόδους και στην πολιτική ιστοριογραφία. Ο Γ. Β. Λεονταρίτης, γράφοντας για την περίοδο της εμπλοκής της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, εισήγαγε ένα πλαίσιο διαπλοκών ανάμεσα στο διεθνές περιβάλλον και τις εσωτερικές εξελίξεις, ανάμεσα στην πολιτική ζωή και τις κοινωνικές τάξεις, ανάμεσα στον εθνικισμό και τις ιδεολογίες κοινωνικοπολιτικής συγκρότησης. Ασκώντας κριτική στο δίπολο ελίτ-μάζες, ο Γ. Μαυρογορδάτος υποστήριξε ότι οι μάζες αντιμετώπιστηκαν ως ένας αδιαφοροποίητος παράγοντας. Για να εξηγήσει το Διχασμό στο Μεσοπόλεμο εισήγαγε χαρακτηριστικούς ηγέτες, παρατάξεις και τάξεις, πρόσφυγες και ντόπιους, εθνικές και θρησκευτικές ομάδες. Οι βασικές ρήξεις στην ελληνική κοινωνία, δηλαδή ο Διχασμός και ο Εμφύλιος, αναδείχθηκαν από το Νίκο Αλιβιζάτο, οι αποφασιστικότεροι παράγοντες στις θεσμικές περιπέτειες της Ελλάδας στην περίοδο 1915-1974²⁰. Ο Αλιβιζάτος επισημαίνει ότι το μέτρο κρίσης της ιστορίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος δεν πρέπει να είναι η περίπτωση των μεγάλων ευρωπαϊκών χωρών, αλλά των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αυτή η αλλαγή οπτικής αναδεικνύει όχι την αδυναμία των κοινοβουλευτικών θεσμών στην Ελλάδα, αλλά τη μακροβιότητα και την κατίσχυσή τους. Διακρίνει σε δύο περιόδους την ιστορία των θεσμών στην Ελλάδα. Η πρώτη αφορά την κοινοβουλευτική περίοδο από το 1864 και εκτείνεται ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Διακόπτεται από μια περίοδο κρίσης των θεσμών από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο έως το τέλος της Δικτατορίας το 1974. Από τότε και έως

τώρα οι πολιτικοί θεσμοί ανακτούν την ομαλή λειτουργία τους.

Το σχήμα της διαδοχής των φάσεων ομαλότητας και ρήξεων ισχύει και αναφορικά με την πολιτική ιστοριογραφία. Αναπτύσσεται σε δύο διαφορετικούς κύκλους, οι οποίοι αφορούν δυο διαφορετικές μεταξύ τους περιόδους τις οποίες ιστορούν με διαφορετική μέθοδο. Ο πρώτος κύκλος αφορά το διευρυμένο 19ο αιώνα. Οι μελέτες που περιλαμβάνονται σ' αυτόν περιστράφηκαν γύρω από τα ζητήματα της λειτουργίας των θεσμών, της συγκρότησης του κράτους, των πελατειακών δεσμών. Στο δεύτερο κύκλο της κρίσης των θεσμών, περιλαμβάνονται μελέτες που αφορούν τις δύο μεγάλες ρήξεις εθνικής ολοκλήρωσης και κοινωνικής διαμάχης, δηλαδή το Διχασμό και το Μεσοπόλεμο αφενός, την Κατοχή και τον Εμφύλιο αφετέρου. Η μεταπολεμική περίοδος παραμένει αχαρτογράφητη και έχει κυρίως εκχωρηθεί στην πολιτική επιστήμη. Πάντως αυτός ο κύκλος περιλαμβάνει μελέτες που δύσκολα συνδέονται ή επικοινωνούν θεωρητικά με τις μελέτες του πρώτου κύκλου. Η περίοδος των ρήξεων επέβαλε μια ιδιαίτερη προβληματική. Από την ανάλυση των κομμάτων περάσαμε στην προβληματική των παρατάξεων (Βενιζελισμός - Αντιβενιζελισμός, Δεξιά - Αριστερά). Με τον ίδιο τρόπο άλλαξε και η εστίαση στις λειτουργίες του κράτους. Στην πρώτη περίοδο η έμφαση δόθηκε στην κοινωνική ανάλυση του κράτους, στη δεύτερη, στις μεταβολές στους θεσμούς και στις διαδικασίες των πολιτικών ταυτίσεων με τις διαιρέσεις που δημιούργησαν οι δύο μεγάλες ρήξεις της νεοελληνικής κοινωνίας. Παραμένουν βέβαια μεγάλες ελλείψεις στην πολιτική ιστοριογραφία.

Η οικονομική ιστορία

Η οικονομική ιστορία, αναπτύχθηκε προς δυο κατευθύνσεις. Υπό την επίδραση του Σβορώνου, αρχικά, προσανατολίστηκε προς την οικονομική ιστορία του τελευταίου αιώνα της Τουρκοκρατίας. Άξονας ήταν η ανάδειξη των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων (εμπόριο και ναυτιλία) οι οποίες συνέβαλαν στον κοινωνικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας πριν από την Επανάσταση (Β. Κρεμμυδάς), καθώς και των μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας, της φορολογίας (Σπ. Ασδραχάς). Ο προσανατολισμός αυτός χαρακτηρίζει και την πρώτη φάση της ιστοριογραφικής περιόδου που μας απασχολεί. Κορυφώνεται και ταυτόχρονα συνοψίζεται στις εργασίες του συνεδρίου «*Economies Méditerranéennes. Equilibres et intercommunications, XII-XIX siècles*», Αθήνα 1985. Στο συνέδριο αυτό, η οικονομική ιστοριογραφία αυτής της περιόδου εντάσσεται στο μεσογειακό χώρο και στη μπροντελιανή παράδοση.

Η δεύτερη κατεύθυνση, και χρονικά μεταγενέστερη της πρώτης, προήλθε κυρίως από την υποστήριξη των προγραμμάτων ερευνών οικονομικής ιστορίας από τις τράπεζες, και κυρίως την Εθνική, στη δεκαετία του '80. Τα αρχεία των τραπεζών αποδείχθηκαν η βάση του πληροφοριακού υλικού για τις περισσότερες εργασίες, πράγμα που καθόρισε, εν πολλοίς, το αντικείμενο αλλά και την οπτική. Γύρω από αυτά συγκροτήθηκε μια ομάδα ιστορικών με κοινά χαρακτηριστικά και κοινά ερωτήματα. Η μεγίστη πυκνότητα των εργασιών αυτών σημειώθηκε στη δεκαετία του '80, ενώ στη δεκαετία του '90 η πορεία ήταν φθίνουσα. Η αφετηρία των ερωτημάτων τα οποία συνέταξαν, κατά κάποιον τρόπο, το πρόγραμμα και τις κατευθύνσεις της έρευνας,

συνδέεται με τη συζήτηση της πολιτικής ιστορίας, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Το βασικό ερώτημα που αντιμετώπισε η οικονομική ιστορία συνοψίζεται ως εξής: γιατί δεν υπήρξε εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα; Ποιες είναι οι αιτίες της ελληνικής καθυστέρησης; Η συζήτηση της περιόδου αυτής αφορούσε την αναθεώρηση παλαιότερων αντιλήψεων που ήθελαν την Ελλάδα φτωχή ή στη σφαίρα εκμετάλλευσης των δυτικών οικονομιών. Αφορούσε δηλαδή την αναθεώρηση απόψεων που προέρχονταν τόσο από την παραδοσιακή Δεξιά, όσο και από την παραδοσιακή Αριστερά (και είχαν υιοθετηθεί από το ΠαΣόΚ της δεκαετίας του '70). Οι εξηγήσεις αναζητήθηκαν στην έκταση του εκρηματισμού της οικονομίας, στις εναλλακτικές, ως προς τη βιομηχανία διεξόδους των κεφαλαίων και στο δανεισμό του κράτους, στην έκταση της τοκογλυφίας και της διάθεσης του πλεονάσματος, στις επιλογές των Τραπεζών, στην ποιότητα και στην κατανομή των επενδύσεων, στη διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού, στο φαλκιδευτικό ρόλο της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, στο σχηματισμό της εσωτερικής αγοράς και στον εκρηματισμό της αγροτικής οικονομίας, στη σχέση με τον εξωτερικό δανεισμό, στο ρόλο των ομογενειακών κεφαλαίων και της Διασποράς, στο χρόνο και το ρυθμό ενσωμάτωσης στην παγκόσμια οικονομία. Οι συνθετικότερες εργασίες που αφορούν την περίοδο του Μεσοπολέμου και του 19ου αιώνα, μπορούν να συνοψισθούν σε αυτές της Χριστίνας Αγγριαντώνη, του Κώστα Κωστή και του Χρήστου Χατζηιωσήφ. Το σχήμα της συζήτησης δόθηκε από τον Γ. Δερτιλή, ο οποίος και θεσμικά διηύθυνε τα προγράμματα ιστορίας της Εθνικής και της Εμπορικής Τράπεζας. Ο Δερτιλής δημιούργησε ένα σχήμα ερμηνείας της ελληνικής κοινωνίας από την Τουρκοκρατία ως το τέλος του 20ού αιώνα²¹. Πρόκειται για ένα σχήμα τυπικό μιας *ιστορίας απουσιών*. Ποιοι παράγοντες καθόρισαν την πορεία αστικοποίησης των δυτικών κοινωνιών και τι έλλειπε εδώ. Η έμφαση δόθηκε σε ένα σύστημα προσαρμογών και ασταθών ισορροπιών μιας κοινωνίας μικροϊδιοκτητών, με εύκολη κινητικότητα, χωρίς διαφοροποίηση ρόλων, η οποία τελικά εμπόδιζε τις μεγάλες ρήξεις που απαιτεί η εκβιομηχάνιση. Σε πιο πρόσφατες εκδοχές του σχήματος δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στη δικτύωση της ελληνικής οικονομίας, μέσω της Διασποράς με το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον, από το οποίο η ελληνική οικονομία αντλεί πόρους που αντισταθμίζουν τις δομικές της αδυναμίες, άποψη που ακυρώνει το σχήμα κέντρου - περιφέρειας που κυριαρχούσε στην οικονομική ιστορία στη δεκαετία του '70. Ωστόσο, παρά τη συνεχή χρήση των συγκρίσεων, δημιουργείται η ιστορία μιας ιδιαιτερότητας η οποία δεν αναπνέει με κοινούς ρυθμούς, έστω και ασθμαίνοντας, με ένα περιβάλλον που συμμερίζεται, θέλοντας και μη, κοινούς οικονομικούς μηχανισμούς, πολιτικούς στόχους, ιδέες, κοινωνικούς φόβους και προσδοκίες. Οι περισσότερες εργασίες εγγράφηκαν στο σχήμα αυτό, είτε υιοθετώντας το ρητά, και χρησιμοποιώντας το χωρίς τις αναγκαίες εκλεπτύνσεις, είτε επαναλαμβάνοντας στοιχεία της ρητορικής του, ακόμη και αν τα συμπεράσματα δεν οδηγούσαν αναγκαστικά εκεί. Πάντως, ακόμη και εκείνες οι μελέτες που εισήγαγαν διαφοροποιήσεις (βλ. λ.χ. τις ενστάσεις του Χατζηιωσήφ στο γενικό σχήμα μιας ομοιογενούς αγροτικής μικροϊδιοκτησιακής ελληνικής κοινωνίας και μιας γενικευμένης συναίνεσης γύρω από την καθολική

ψηφοφορία²²), δεν δημιούργησαν ένα εναλλακτικό σχήμα. Ωστόσο, υπήρξε μια εξέλιξη, η οποία ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί. Πρόκειται για μια έμφαση που έχει δοθεί τα τελευταία χρόνια στην έννοια της δικτύωσης των φορέων της ελληνικής οικονομίας και της ένταξής της στην ευρύτερη μεσογειακή και στη διεθνή οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό οι δεσμοί, εμπορικά δίκτυα της ελληνικής Διασποράς ή τραπεζικά δίκτυα στην καμπή του 19ου προς τον 20ό αιώνα, αναδεικνύονται ισχυρότεροι από τις διαφορές.

Η αρνητική συνείδηση

Αξίζει όμως εδώ, να συζητήσουμε ένα γενικότερο πρόβλημα. Το κεντρικό ερώτημα που έθεσε η οικονομική ιστορία, είναι γιατί δεν επιτεύχθηκε η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα, το γιατί της ελληνικής οικονομικής καθυστέρησης. Πρόκειται για ένα ερώτημα παράλληλο με αυτό που έθεσε η ιστορία του Διαφωτισμού, και η πολιτική ιστορία: γιατί η Ελλάδα δεν εξελίχθηκε όπως οι άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης; Το ερώτημα αυτό από μόνο του προσανατολίζει σε μια ιστορία απουσιών, στη σύγκριση προτύπου - κακέκτυπου, και μάλιστα με τους όρους, τις μεθόδους και το υπόρρητο αξιακό σύστημα του προτύπου. Από την άποψη αυτή, τα τρία μεγάλα ρεύματα της ιστοριογραφίας αυτής της περιόδου συμβάδισαν στη διατύπωση ενός αρνητικού ερωτήματος και στον εντοπισμό του βασικού διλήμματος της ελληνικής κοινωνίας: παράδοση ή εξευρωπαϊσμός, αδράνεια ή εκσυγχρονισμός; Η οπτική υπαγορευόταν, σαφώς, από το δεύτερο σκέλος του διλήμματος.

Η σχολή του Διαφωτισμού και της Νέας Ιστορίας, η συζήτηση της πολιτικής ιστορίας και η ομάδα της οικονομικής ιστορίας, αποτελούν συνεκτικά και διακριτά σύνολα μέσα στην ελληνική ιστοριογραφία. Πέρα από αυτά, έχουμε να κάνουμε περισσότερο με «τόπους» ιστοριογραφικής παραγωγής, όπου συγκλίνουν, συχνά, διαφορετικές μεθοδολογίες. Εκείνο όμως που πρέπει να σημειωθεί είναι η έλλειψη επικοινωνίας και η ασυνέχεια της προβληματικής ανάμεσα στα μεγάλα ρεύματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, στα οποία αναφερθήκαμε έως τώρα, και στους «τόπους» αυτούς στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Ως εάν δεν πρόκειται για την ιστορία της ίδιας χώρας.

Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος

Ένας από τους πιο δυναμικούς και δημοφιλείς ιστοριογραφικούς χώρους που αναδύθηκαν μετά το 1974 είναι η ιστορία της δεκαετίας 1940-1950. Η διάσπαση και της Δεξιάς και της Αριστεράς κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας και η Μεταπολίτευση χαλάρωσαν τους δεσμούς παραταξιακότητας και μνήμης, ενισχύοντας μια αναθεωρητική οπτική τόσο της επίσημης δεξιάς, όσο και της επίσημης αριστερής εκδοχής. Μετά το 1974 υπήρξε μια έκρηξη μνήμης για την περίοδο αυτή. Πλήθος οι εκδόσεις απομνημονευμάτων, οι αντιστασιακοί σύλλογοι, τα μνημεία, οι εορταστικές εκδηλώσεις. Αν και η ιστορία των βιωμάτων και της μνήμης της Αντίστασης αποτελούν κεφάλαιο μιας χαρτογράφησης ακόμα ιστορίας, εδώ θα περιοριστούμε στην ενσωμάτωση της περιόδου αυτής στην παράδοση της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας²³. Βεβαίως, εξαιτίας της εγγύτητας της

περιόδου, οι ρόλοι ανάμεσα στην ενεργό συμμετοχή, η οποία στη συνέχεια αναπαράγει τη μνήμη, και στο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον, πολλές φορές δύσκολα διαφοροποιούνται. Αυτή η έλλειψη διαφοροποίησης είναι χαρακτηριστική στις μελέτες πρωταγωνιστών και από τις δυο πλευρές, τόσο Ελλήνων, όσο και ξένων. Είναι μάλιστα έκδηλη στα ιστορικά συνέδρια για την περίοδο αυτή, όπου οι βετεράνοι διεκδικούν ισηγορία με τους ιστορικούς²⁴. Η ένταξη της περιόδου στον ακαδημαϊκό λόγο προήλθε κυρίως από τη γενιά εκείνη που εκπονούσε σχετικά διδακτορικά, σε αγγλικά και αμερικανικά πανεπιστήμια, κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας και στηρίχτηκε κυρίως στη διαθεσιμότητα των αγγλικών και αμερικανικών αρχείων. Και σ' αυτή τη γενιά όμως, το πολιτικό ενδιαφέρον, αν και διαμεσολαβημένο από την ακαδημαϊκή γλώσσα, ήταν στο προσκήνιο. Οι περισσότερες μελέτες αφορούσαν την πολιτική σύγκρουση της περιόδου ανάμεσα στην Αριστερά και στη Δεξιά, στο ρόλο των Άγγλων και των Αμερικανών, στον τρόπο με τον οποίο παίχτηκε το πολιτικό παιχνίδι και στη λύση που επιβλήθηκε. Οι δυνάμεις κατοχής βρίσκονταν στο βάθος του ορίζοντα. Ο ρόλος τους θεωρούνταν δεδομένος και δεν απασχολούσε τους μελετητές, παρά στο βαθμό που αναμειγνύονταν στις εσωτερικές ελληνικές διαμάχες. Επρόκειτο για μια πολιτική ιστοριογραφία η οποία έσπασε τους πάγους που είχαν καλλιεργηθεί κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, και από αυτή την άποψη εγγράφεται σε ένα γενικότερο, διεθνές ιστοριογραφικό κλίμα του τέλους του ψυχρού πολέμου²⁵. Γύρω από την ιστοριογραφία της περιόδου αυτής δημιουργήθηκε μια κοινότητα ιστορικών, από την Ελλάδα και το εξωτερικό, η οποία αν και δεν σχημάτισε σχολή, ωστόσο δημιούργησε ένα ιστοριογραφικό forum με πυκνή επικοινωνία και ζωνηρή συζήτηση.

Υπάρχουν τρεις χρονιές ορόσημα στην πορεία της ιστοριογραφίας αυτής. Το 1978, το 1984 και το 1999/2000. Το 1978, οργανώθηκε το πρώτο συνέδριο για την Κατοχή και την Αντίσταση στην Ουάσιγκτον, οργανωμένο από την Modern Greek Studies Association, και με την πρωταγωνιστική παρουσία του Νίκου Σβορώνου. Το συνέδριο χαρακτηρίστηκε από τον Γιάννη Ιατρίδη, έναν από τους οργανωτές του, ως η εκδοχή της ιστορικής ερμηνείας των ηττημένων. Η κρίση αυτή, όχι χωρίς χιούμορ, προέρχεται από την υψηλή πολιτικοποίηση που χαρακτήριζε την ιστορική συζήτηση. Από ιστοριογραφική άποψη όμως, το συνέδριο αυτό αντιμετώπισε τη σύγκρουση στην Κατοχή ως την κορύφωση μιας κρίσης που σοβούσε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Άλλωστε ο στόχος αυτός δηλωνόταν στο δεύτερο σκέλος του τίτλου «*Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*» καθώς και στη φράση της εισαγωγής «*Η Ελλάδα είχε αποβεί μια πυριτιδαποθήκη έτοιμη να εκραγεί*». Το ζήτημα αποκτά ενδιαφέρον αν λογαριάσουμε ότι στα ερμηνευτικά σχήματα τόσο της πολιτικής όσο και της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα, η περίοδος 1940-1950 αποτελούσε μια ιστοριογραφική «*ανωμαλία*». Επομένως είτε παραλείπονταν (Μουζέλης) είτε θεωρούνταν αποτέλεσμα του πολέμου στον οποίο ενεπλάκη η Ελλάδα, χωρίς άμεση συνάφεια με τις εσωτερικές κοινωνικές και πολιτικές της εξελίξεις (Δερτιλής). Ο συσχετισμός της κρίσης αυτής με το Διχασμό εγγράφηκε στη λογική της κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης (Μαυρογορδάτος). Σε ελάχιστες περι-

πτώσεις η σύγκρουση αυτή αντιμετωπίστηκε μέσα στα πλαίσια μιας διεθνοποιημένης κοινωνικής πόλωσης που συγκλόνιζε τις ευρωπαϊκές κοινωνίες από το 1917.

Την ένταξη της περιόδου στις συνέχειες της νεοελληνικής ιστορίας αποσκοπούσε και το δεύτερο συνέδριο που έγινε στην Αθήνα το 1984 με τον τίτλο «*Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*». Ο υπότιτλος δεν εξηγεί απλώς τη χρονική διάταξη του τίτλου με τη συμπερίληψη της δικτατορίας του Μεταξά, αλλά δείχνει και την πολιτική κατανομή των δυνάμεων. Το υποκείμενο αφήγημα συμπληρώνεται από την επαναλαμβανόμενη θέση του Σβορώνου ότι οι εξωτερικές επεμβάσεις είχαν πρωταρχικό ρόλο στην ελληνική πολιτική ζωή. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι το συνέδριο αυτό αποκόπτει την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης από την περίοδο του Εμφυλίου. Η εξήγηση του Σβορώνου ότι οι συνθήκες δεν ήταν ακόμη ψυχολογικά ώριμες ώστε να επιτρέπουν την αποστασιοποίηση, δεν φαίνεται πειστική. Έτσι κι αλλιώς ολόκληρη η περίοδος κρινόταν μέσα από το σχήμα της σύγκρουσης που οδήγησε στον Εμφύλιο. Το πρόβλημα της τακτοποίησης της περιόδου αφορούσε περισσότερο την ψυχολογία της Αριστεράς, σε μια εποχή που καθώς ενσωματωνόταν η ίδια στο πολιτικό και ακαδημαϊκό σύστημα, επεδίωκε να εντάξει την ιστορία της Αντίστασης στην εθνική ιστορία. Στη διαδικασία αυτή ο Εμφύλιος αποτελούσε μian «*ανωμαλία*». Κι όμως, το πρώτο συνέδριο για τον εμφύλιο πόλεμο έγινε την ίδια χρονιά στην Κοπεγχάγη, με την προγραμματική δήλωση ότι η ιστορική ανάλυση του εμφυλίου πολέμου μπορούσε να συμβάλει στην επανασυμφιλίωση που επιχειρούνταν τότε στην Ελλάδα.

Οι περισσότερες μελέτες που εκδόθηκαν για την περίοδο της γερμανικής κατοχής, αφορούσαν τις διπλωματικές πλευρές της περιόδου, αν και στις συνθήκες της περιόδου αυτής είναι ζήτημα αν ο συμβατικός όρος διπλωματική ιστορία καλύπτει το πλήγμα των σχέσεων στο οποίο αναφέρεται. Η πρώτη ολοκληρωμένη μελέτη για την περίοδο 1941-44 γράφηκε από τον Χάγκεν Φλάισερ, και βασίζεται σε μια συστηματική και επίμονη αρχειακή τεκμηρίωση, διασταύρωση και κριτική των πηγών (στις οποίες περιλαμβάνονται και τα γερμανικά αρχεία καθώς και συνεντεύξεις με τους πρωταγωνιστές), αποκατάσταση των γεγονότων, προσεκτική παρουσίαση των αντιτιθέμενων ερμηνειών τους. Πρόκειται για το έργο που θεμελιώνει την ιστοριογραφία της περιόδου αυτής. Αλλά στη δεκαετία του 1990 σημειώθηκε μια στροφή από την ιστορία των γεγονότων και των οργανώσεων στην ιστορία της καθημερινής εμπειρίας της κατοχής, στην οικονομία και τη μαύρη αγορά, στις κοινωνικές συνθήκες που ανέδειξαν την Αντίσταση, ανάλυση της ναζιστικής βίας και της οικονομικής πολιτικής των δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα, στην ιστορία των γυναικών, των εθνοτικών ομάδων του ελληνικού χώρου, στη συμμετοχή της νεολαίας και στο εργατικό κίνημα. Η στροφή αυτή είναι έκδηλη στις μελέτες του Μαρκ Μαζάουερ, του Γιώργου Μαργαρίτη, της Ρίκης Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. Η μελέτη της Μπούσχοτεν χρησιμοποιώντας την προφορική ιστορία και την επιτόπια έρευνα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, εξετάζει την εμπειρία της κατοχής, της αντίστασης, της «*λαοκρατίας*» και του εμφυλίου στους κατοίκους ενός ορεινού χωριού. Με τον τρόπο αυτό δείχνει πώς πυροδοτούνται, συναρθρώνονται, ή μταιώνονται οι προσδοκίες και οι διαφορές μιας μι-

κρής κοινότητας — όχι χωρίς αντιφάσεις, διαφορές, μετατοπίσεις— με τις ιδεολογίες και τις συγκρούσεις των αντιπάλων της Κατοχής και του Εμφυλίου.

Στη δεκαετία του '90 έγινε αισθητή μια μετατόπιση των μελετών από την περίοδο της Κατοχής προς την περίοδο του Εμφυλίου. Το πρώτο συνέδριο στην Αθήνα, που αναφερόταν σε όλη την περίοδο 1936-1949 έγινε το 1995. Και σ' αυτό όμως οι αναφορές στον Εμφύλιο αναφέρονταν κυρίως στις διπλωματικές του πλευρές. Το ενδιαφέρον κορυφώθηκε στην επέτειο των 50 χρόνων από τη λήξη του, το 1999-2000 με τέσσερα συνέδρια και την έκδοση της *Ιστορίας του Εμφυλίου* του Γ. Μαργαρίτη²⁶. Παρά την έκρηξη των μελετών, υπάρχουν ακόμα βασικά κενά, και κυρίως η κοινωνική ιστορία του Εμφυλίου. Τι γνωρίζουμε για τον Εμφύλιο στις πόλεις, για την υποχρεωτική εσωτερική μετανάστευση, για τη μαζική έξοδο των πολιτικών προσφύγων; Από την άλλη μεριά αναδεικνύονται νέα αντικείμενα ενδιαφέροντος, όπως οι πολιτικοί κρατούμενοι και πρόσφυγες στις Ανατολικές χώρες, η τύχη των παιδιών και στις δυο

πλευρές, καθώς και η θέση των μειονοτήτων (στο τελευταίο αυτό ζήτημα θα αναφερθούμε στη συνέχεια), η μελέτη του στρατοπέδου και της ιδεολογίας των νικητών. Το άνοιγμα αρχείων, όπως τα ΑΣΚΙ, προσφέρουν πολλές δυνατότητες για μια κοινωνική ιστορία αυτής της περιόδου από πολλές πλευρές, αν και ενέχουν επίσης τον κίνδυνο μιας επανάκαμψης στην παλιά καλή εποχή της δημοσίευσης αρχειακών πηγών. Η ιστορία του Εμφυλίου επωφελήθηκε από τον πολλαπλασιασμό των ερευνών της προφορικής ιστορίας. Ωστόσο η προφορική ιστορία μπήκε απροβλημάτιστα στον ελληνικό χώρο. Όταν μάλιστα δεν συνδυάζεται με την έρευνα πεδίου μιας συγκεκριμένης κοινότητας, όπως στο βιβλίο της Μπούσχοτεν, αφήνει πολλά περιθώρια μετα-ερμηνείας, τα οποία καλύπτονται με τη φαντασία ή με υποθέσεις εντελώς ανιστορικές, οι οποίες προέρχονται από περιοχές της πολιτικής ανθρωπολογίας. Συνήθως, πρόκειται κυριολεκτικά για «λεηλασία φρονιμάτων». Άλλες φορές συνέπεια είναι ένας αποσπασματικός μπρεσιονισμός, άλλες ένας δογματισμός της μεθόδου. Και εδώ, όπως και στην περίπτωση της κοινωνικής ιστορίας που θα δούμε στη συνέχεια, όταν χάνεται η ενότητα του αντικειμένου, χάνεται επίσης και η πληρότητα της ερμηνείας. Όσα συνέβησαν στη δεκαετία 1940-1950, δημιούργησαν στην ελληνική κοινωνία ισχυρές ιδεολογικές οπτικές γωνίες. Η αναγκαία απειμπλοκή της ιστορικής ματιάς από τις ιδεολογίες αυτές τείνει όμως να υποβαθμίσει το ρόλο της πολιτικής και των ιδεολογιών στη δράση των ανθρώπων και στη σύγκρουσή τους. Η ανάλυση της κοινωνικής διαδικασίας υποκαθιστά τη συνθετική αναζήτηση της αιτιολογίας. Πάντως, αν αποτιμήσουμε στατιστικά τις μελέτες αυτές, πρέπει να επισημανθεί ότι η πλειοψηφία τους αφορά την Αριστερά και ελάχιστες τη Δεξιά, τις οργανώσεις της, την ιδεολογία τους και τις πρακτικές τους. Ως ένα βαθμό αυτό είναι αυτονόητο: Οι αιτίες και οι φορείς της ήττας έχουν περισσότερο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον από τις αιτίες της νίκης. Στην εποχή μας, ακόμη και οι νικητές αναζητούν κάποιες ηττημένες τους πλευρές για να αναδείξουν. Αλλά και από την ανάλυση της Αριστε-

ράς, λείπει η αναφορά και η ανάλυση της βίας την οποία η ίδια άσκησε πριν ή παράλληλα με εκείνη που υπέστη.

Η κοινωνική ιστορία

Ο όρος «κοινωνική ιστορία» έχει μία πλατύτερη και μία στενότερη χρήση. Με την πλατύτερη, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι ολόκληρη αυτή η περίοδος της νεοελληνικής ιστοριογραφίας αποτελεί μια στροφή προς την κοινωνική ιστορία. Οι μόνιμοι χώροι που θα έμεναν έξω αφορούν τη διπλωματική ιστορία, της οποίας η αντίστοιχη διαδρομή την έφερε προς μια ιστορία των διεθνών σχέσεων. Άλλωστε η στροφή στην κοινωνική ιστορία αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο της διεθνούς ιστοριογραφίας στις δεκαετίες 1960-1980. Με τη στενότερη χρήση η κοινωνική ιστορία αφορά την έμφαση στην προτεραιότητα εξηγήσεων, οι οποίες εγγράφονται σε ένα μαρξιστικό σχήμα σκέψης, όπου η οικονομία εξηγεί την κοινωνία και οι δυο με τη σειρά τους εξηγούν τον πολιτισμό και την ιδεολογία σε ένα σχήμα σύγκρουσης συμφερόντων. Από αυτή την άποψη είχε μικρότερη επιρροή. Τέλος, αν χρησιμοποιηθεί ο όρος κοινωνική ιστορία με την έννοια της «ιστορίας εκ των κάτω» ή της εργατικής ιστορίας στην παράδοση της αγγλοσαξωνικής «social history» (η οποία αναπτύχθηκε κυρίως υπό την επιρροή του E.P. Thompson και του βρετανικού μαρξισμού) ή του γαλλικού περιοδικού *Le Mouvement Social*, καθώς επίσης και στη μεταγενέστερη κριτική αυτών των παραδόσεων μέσα από το φεμινισμό και τη γλωσσική στροφή, τότε ελάχιστες μελέτες την αφορούν.

Στις μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές ιστοριογραφίες, έως τη δεκαετία του 1960, η κοινωνική ιστορία ήταν συνώνυμη περίπου της εργατικής ιστορίας και αφορούσε αρχικά την ιστορία των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων και των συνδικάτων. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και στο πνεύμα του εργατισμού της εποχής, μετατοπίστηκε στην ιστορία των βιομηχανικών εργατών, αρχικά των βιομηχανικών και στη συνέχεια των αγροεργατών, των εργατών της πρωτοβιομηχανίας ή της οικοτεχνίας, των εργατριών κλπ. Αν παλαιότερα η έννοια εργατική τάξη θεωρούνταν δεδομένη, στη δεκαετία 1980 απασχολούσε το πρόβλημα της συγκρότησης της εργατικής τάξης. Αν αρχικά η εργατική τάξη προσδιορίστηκε με κριτήρια σχέσεων παραγωγής, στη συνέχεια τα κριτήρια αυτά μετατοπίστηκαν στον τρόπο ζωής και στην κουλτούρα. Στη δεκαετία του 1990 η ίδια η έννοια της τάξης τέθηκε στο στόχαστρο καθώς θεωρήθηκε ότι οι διαφορές κοινωνικού φύλου και εθνικότητας υπερισχύουν των άλλων ενοποιητικών προσδιορισμών, οι οποίοι καταγγέλλθηκαν ως ανδρικοί μύθοι. Τέλος στην ίδια δεκαετία η «γλωσσική στροφή» ξεκίνησε από τις συζητήσεις που αφορούσαν την έννοια της τάξης και τον ετεροπροσδιορισμό της μέσω του λόγου γι' αυτήν. Συνήθως, αν και όχι πάντα, στην κοινωνική ιστορία στράφηκαν ιστορικοί με αριστερό υπόβαθρο, και συχνά υπέφωσκε στο έργο τους μια «νοσταλγία» για ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η ηρωική ή η διαμορφωτική εποχή του εργατικού κινήματος, ή ως η εποχή των ανεκπλήρωτων αναδρομικών προσδοκιών. Για το λόγο αυτό και το ενδιαφέρον για τις προ- ή πρωτοβιομηχανικές περιόδους του εργατικού κινήματος. Βέβαια δύσκολα παρακολουθούμε στην Ελλάδα μια παρόμοια ιστοριογραφική πορεία σταθμών και μετατοπίσε-

ων. Εξάλλου, εδώ, η «νοσταλγία» απορροφήθηκε από τη δεκαετία 1940-1950, η οποία αποτελούσε την αντίστοιχη «ένδοξη» περίοδο της ελληνικής Αριστεράς.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Η κομματική ιστορία, εκτός από την πρώιμη φάση που αφορούσε τη Φεντερασιόν και το Μεσοπόλεμο (Γ.Β. Λεονταρίτης, Άγγ. Ελεφάντης), αποδείχτηκε ελάχιστα ελκυστική και φαλκιδευμένη από τον κομματικό ιδεολογικό έλεγχο. Εξάλλου, η περίοδος μετά τη Μεταπολίτευση χαρακτηριζόταν από μια έντονη αμφισβήτηση των κομματικών μηχανισμών. Στη θέση του ενδιαφέροντος για τα ελληνικά αριστερά κόμματα, αναπτύχθηκε το ενδιαφέρον για την ιστορία των αριστερών ιδεών και των διανοουμένων. Υπάρχει ένας πληθωρισμός παρόμοιων εργασιών, ασύμμετρος με την περιορισμένη εμβέλεια των αριστερών ιδεών στη Νεοελληνική Ιστορία. Η διαδεδομένη αντίληψη για τη σύνδεση σοσιαλισμού - δημοτικισμού ευνόησε την παραγωγή αυτή, αν και η Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου έδειξε ότι η σχέση αυτή δεν είναι μονοσήμαντη. Η ιστορία των αριστερών ιδεών απέκτησε μια συστηματική βάση με την πεντάτομη συναγωγή του Παναγιώτη Νούτσου στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Αλλά η συζήτηση γύρω από το μοντέλο του ελληνικού εκσυγχρονισμού, υποστηρίζοντας την ασάφεια των ταξικών ορίων και υποδεικνύοντας την έλλειψη εργατικού δυναμικού ως μία από τις φαλκιδευτικές παραμέτρους της εκβιομηχάνισης, περιθωριοποίησε το ενδιαφέρον για το εργατικό κίνημα ή το υποβάθμισε στις ποσοτικές του παραμέτρους, όταν δεν απέρριψε την ιδέα της κοινωνικής τάξης, επειδή εδώ δεν συμμορφωνόταν με ό,τι υπαγόρευε το κλασικό βιομηχανικό μοντέλο. Οι μελέτες για την ιστορία του ελληνικού συνδικαλισμού (Γιώργος Κουκουλές), για την εργασία και την πολιτική στο Μεσοπόλεμο (Α. Λιάκος), για το εργατικό κίνημα της Κατοχής και του Εμφυλίου (Γ. Αυγουστίδης), και για τη μεταπολεμική εργατική μετανάστευση (Λίνα Βεντούρα) δεν βρήκαν πρόθυμο ακροατήριο. Τα ιστορικά περιοδικά δεν καταδέχτηκαν ούτε να τις παρουσιάσουν. Μόνο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 εμφανίστηκε, με τη μορφή ανέκδοτων ακόμη διδακτορικών διατριβών ένα ανανεωμένο κύμα ενδιαφέροντος, περισσότερο προσανατολισμένο σε μια κοινωνική ιστορία των εργατικών στρωμάτων.

Στην ευρύτερη θεματολογία της ιστορίας της κοινωνίας ανήκουν δύο άλλοι μεγάλοι κύκλοι: η ιστορία της νεότητας και η ιστορία των πόλεων. Ο πρώτος κύκλος αναπτύχθηκε ήδη κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80, γύρω από το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας. Ο κύκλος της ιστορίας της Νεολαίας έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην αρχειακή καταγραφή και στη βιβλιογραφία, μέσα στα πλαίσια της λογικής της δημιουργίας υποδομής για την ιστορική έρευνα. Ωστόσο άνοιξε σημαντικούς χώρους, όπως λ.χ. την ιστορία της ιστορικής εκπαίδευσης και του αθλητισμού ως χώρους αστικής κοινωνικότητας (Χριστίνα Κουλούρη), την εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων και της νεανικότητας (Α. Λιάκος), την παιδική εργασία (Μ. Ρηγάτος) και την εκπαίδευση των φύλων (Αλ. Μπακαλάκη, Ελ. Φουρναράκη, κ.ά.). Εκτός από δύο μεγάλα συνέδρια, μπόλιασε την ιστορική κοινότητα και ιδιαίτερα τους ερευνητές της γενιάς του '90 με ένα ενδιαφέρον για τα ζητήματα αυτά, και κυρίως τους μετάγγισε το πνεύμα της «νέας ιστορίας». Δεν αναπτύχθηκε όμως σε ένα συνεκτικό χώρο συζήτησης.

Με τον ίδιο τρόπο αναπτύχθηκε και η ιστορία των πόλεων. Οι δυο πόλεις κέντρα αυτών των μελετών ήταν η Ερμούπολη της Σύρου και η Θεσσαλονίκη. Η Ερμούπολη, ως το πρώτο αστικό κέντρο, έγινε εστία ενδιαφέροντος χάρη στο αρχείο της που ανέδειξε η ομάδα ιστορικών γύρω από το *Μνήμονα*, η οποία και οργάνωσε δύο συνέδρια γύρω από την ιστορία των πόλεων (Χρ. Λούκος, Χριστίνα Αγριαντώνη). Η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε ως πεδίο έρευνας κυρίως μέσα από το ιστορικά προσανατολισμένο έργο των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων (Αλεξάνδρα Γερόλυμπου και η ομάδα της Αρχιτεκτονικής Θεσσαλονίκης)²⁷.

Από την ιστορία του φεμινισμού στη διάσταση του φύλου

Σε συνάφεια και διάλογο με την κοινωνική ιστορία αναπτύχθηκε η «ιστορία των γυναικών». Ο ορισμός δεν είναι απλός, καθώς διαφορετικοί όροι, όπως «ιστορία των γυναικών», «φεμινιστική ιστορία», «ιστορία του φύλου», παραπέμπουν σε διαφορετικές οπτικές και μεθοδολογίες. Πρόκειται για ένα ιστοριογραφικό πεδίο, το οποίο δεν είναι συμπληρωματικό προς τα υπόλοιπα, αναδεικνύοντας «ιστορικές σιωπές», «τις ξεχασμένες από την ιστορία», αλλά υπονομευτικό των αυτονόητων βεβαιωτήτων και των κατασκευών της συνολικής ιστορικής παραγωγής. Γιατί το πεδίο αυτό αποτελεί την ιστορική διάσταση μιας τεράστιας πολιτισμικής ανατροπής που συνέβη στον εικοστό αιώνα στις σχέσεις των φύλων. Και αν οι κραδασμοί αυτοί δεν έγιναν ακόμα τόσο αισθητοί από την ιστορική κοινότητα, αυτό οφείλεται περισσότερο στη δυσπροσαρμοστικότητα της στις αλλαγές που παρακολουθεί. Ίσως επειδή τις παρακολουθεί αφού έχουν ήδη συντελεστεί. Γιατί αφορά συνολικά την ιστορική παραγωγή; Πρώτο γιατί μας δείχνει ότι παίζουμε με σηματοδοτημένα χαρτιά. Και το σημάδι που δεν παίρνουμε υπόψη μας είναι η διάσταση του φύλου, σε άνδρες και σε γυναίκες, στην κατανομή των σφαιρών δραστηριότητας, του χώρου και του χρόνου, των λέξεων και της γλώσσας κ.ο.κ. Μας δείχνει δηλαδή ότι υπάρχει ένα παιχνίδι πίσω από το παιχνίδι, και αυτό προσδιορίζεται όχι από τις εικόνες στο recto, αλλά από τα σημάδια στο verso της τράπουλας. Είναι δική μας αδυναμία να τα διαβάσουμε. Δεύτερο, γιατί εισάγει δυναμικά την έννοια της κατασκευής. Αν ό,τι πιο αυτονόητο, δηλαδή η διάκριση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, ανάμεσα στην αρρενωπότητα και στη θηλυκότητα, είναι υπόθεση «κατασκευής», τότε πού βρίσκεται η «ουσία» των πραγμάτων; Το οικουμενικό, το «ανθρώπινο», το κοινωνικό, φέρει τη σφραγίδα, επομένως τη μερικότητα του φύλου.

Αν δούμε αναδρομικά την ιστορία του πεδίου αυτού τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια, συμβαίνει ό,τι είπαμε στην αρχή. Είναι ευκολότερο να παρακολουθήσουμε τις αλλαγές που συνέβησαν στην ευρωπαϊκή και στην αμερικανική ιστοριογραφία, παρά στην ελληνική²⁸. Κι όμως, στις λίγες αλλά καλές εργασίες που δημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα παρακολουθούμε την εξέλιξη από την *Ιστορία του φεμινισμού στο Μεσοπόλεμο*, δηλαδή από την ανάδυση των γυναικών ως δρώντων υποκειμένων, από τη «συνενοχή» και την αναλογία ανάμεσα στις εμπειρίες του ιστορικού και στις εμπειρίες των προσώπων που ερευνά, στη διερεύνηση της δημιουργίας της διαφοράς ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο, στην Ελλάδα του 19ου αι. ως σφαιρών παραγωγής των έμφυλων ρόλων στην *Εξέγερση των Κυριών*. Η αυτονόμηση της γυναικείας συνείδησης, η γέννηση της φεμινιστικής συνείδησης,

απορρέει από τη συνειδητοποίηση του περιορισμού τους στον ιδιωτικό χώρο και του αποκλεισμού τους από το δημόσιο χώρο. Βεβαίως δεν αποφεύγεται η υποστασιοποίηση των κατηγοριών δημόσιου - ιδιωτικού, τα οποία δεν αντιμετωπίζονται ως ιδεολογία αλλά ως πραγματικότητα. Οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και η εκπαίδευση αναλύθηκαν από αυτή την άποψη. Η διάκριση δημόσιου - ιδιωτικού νομιμοποίησε την κατωτερότητα των γυναικών στις μισθωτές σχέσεις. Η θέση τους στην αγορά εργασίας καθορίζεται από τη θέση τους στην οικογένεια και από τη διάκριση των κοινωνικών ρόλων ανάμεσα στα φύλα. Η ταύτιση των γυναικών με την οικογένεια αλλά και οι ιδιότητες που αποκτούν μέσα σε αυτή καθόρισε τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλα και την κατώτερη θέση τους στη μισθωτή εργασία. Η θέση αυτή της Έφης Αβδελά προκάλεσε συζητήσεις. Μήπως οι διακρίσεις κατά των γυναικών κατασκευάζονται μέσα στη διαδικασία της παραγωγής, καθώς η ανισότητα των φύλων στην αγορά δεν προσδιορίστηκε από την εκτός αγοράς ανισότητα, αλλά η οικογενειακή ανισότητα χρησιμοποιήθηκε από την αγορά για να αναπαράγει, προς όφελός της, την ανισότητα των φύλων;²⁹

Το σημαντικότερο ζήτημα είναι ότι η γυναικεία ιστορία ταυτίστηκε μέσω της «συνενοχής» με εκείνες τις γυναίκες που επιδίωξαν την αυτονόμησή τους από τις νοητικές και πολιτισμικές σφαίρες που τις έκλεισαν οι άντρες, κλείνοντας βέβαια και οι ίδιοι μέσα σ' αυτές τον εαυτό τους. Επομένως αντανάκλα την πραγματικότητα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων, αν όχι των ελίτ, όπως η Καλλιρόη Παρέν. Αν στο πεδίο αυτό αμφισβητήθηκε η καθολικότητα της έννοιας της κοινωνικής τάξης γιατί είναι διαφορετικές οι εμπειρίες και επομένως η συνείδηση ανδρών και γυναικών, δεν τονίστηκε εξίσου και η ενδο-ταξικότητα του φύλου, δηλαδή οι σχέσεις κυριαρχίας ανάμεσα σε γυναίκες, ανάμεσα δηλαδή στις Κυρίες και στις υπηρέτριές τους. Αλλά, παρά τις επί μέρους συζητήσεις το ουσιαστικό είναι ότι η γυναικεία ιστορία διήνυσε ένα δρόμο ο οποίος την έφερε στην ανάλυση των φύλων, επομένως σε ένα επιστημολογικό status, το οποίο αφορά την ιστορία συνολικά. Δημιούργησε ευαισθησίες και διαδόθηκε σημαντικά, αναγνωρίζεται ήδη σε πλήθος εργασιών που γράφονται τώρα από την τέταρτη γενιά των ιστορικών. Δεν έχει επίσης δευτερεύουσα σημασία ότι προχώρησε πέρα από τα ερωτήματα της προηγούμενης φάσης της ιστοριογραφίας ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και στην καθυστέρηση, πέρα δηλαδή από τη σκιά της «αρνητικής συνείδησης».

Εθνικισμός και Ιστοριογραφία

Η δεκαετία του 1990 υπέστη μια ισχυρή καταιγίδα εθνικισμού. Το τέλος του ψυχρού πολέμου και οι ιδεολογικές ανακατατάξεις που επέβαλε στις ιδεολογίες της Δεξιάς και της Αριστεράς, οι ανακατατάξεις στα Βαλκάνια και το νέο Μακεδονικό Ζήτημα, οι κραδασμοί από την ευρωπαϊκή ένταξη, υπήρξαν μερικοί από τους λόγους μιας αναβίωσης του εθνικισμού σε μαζική κλίμακα. Ο όρος «αναβίωση» ίσως δεν είναι ο καταλληλότερος. Η κυριαρχία της εθνικής ιδεολογίας στην ελληνική δημόσια κουλτούρα ήταν ισχυρή από το 19ο αιώνα. Το νέο στοιχείο της στη δεκαετία του 1990 ήταν ότι συνάρθρωσε στοιχεία, τα οποία στην περίοδο των ιδεολογικών διαχωρισμών του ψυχρού πολέμου παρέμεναν χωριστά, ότι τα πολιτικοποίησε και ότι απέκτησε

μαζικές διαστάσεις. Το ερώτημα είναι αν και πώς επηρεάστηκε και κυρίως πώς απάντησε η ιστοριογραφία.

Στο 19ο αιώνα και έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ιστοριογραφία, με προεξάρχοντες τον Κ. Παπαρηγόπουλο και τον Σπ. Λάμπρο, αποτελούσε το νήμα γύρω από το οποίο οργανώθηκε η εθνική ιδεολογία, με βασικό μοτίβο την αναδρομική συγκρότηση της γενεαλογίας του ελληνικού έθνους. Από το Μεσοπόλεμο και εξής όμως η επεξεργασία της εθνικής ιδεολογίας με νέα στοιχεία και ο εμπλουτισμός της μετατοπίστηκε στην αισθητική. Η ποίηση κυρίως (Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος), αλλά επίσης οι εικαστικές τέχνες (Πικιώνης, Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Τσαρούχης) το θέατρο (αναβίωση της τραγωδίας στα αρχαία θέατρα, Κάρολος Κουν), η μουσική (Θεοδωράκης, Χατζηδάκης) επεξεργάστηκαν μια αισθητική του Ελληνισμού³⁰. Αυτή απέρρευε από μια μεταφυσική αντίληψη για την ελληνική ιστορία που αναφερόταν σε ένα βαθύτερο και αέναο «είναι» το οποίο συνέθετε τα διαφορετικά στοιχεία της ελληνικής συνέχειας σε μια συγχρονικότητα, η οποία μπορούσε να αναγνωσθεί στην αυθεντικότητα των πραγμάτων στο παρόν. Επομένως η ιστοριογραφία και οι ιστορικοί εκποτίστηκαν από το ρόλο τους ως «nation builders». Στην προνομιούχο θέση των ιστορικών στην εθνική ιδεολογία μπήκαν οι ποιητές. Και εδώ σημειώνεται, κατά τη γνώμη μου, μια σπουδαία απόκλιση. Μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στην περίπτωση των ιστορικών. Ενώ η γενιά του '30 ανακάλυψε την ταυτότητα του ελληνικού πνεύματος στο «λαό» (η «ανακάλυψη» του Μακρυγιάννη, του Ερωτόκριτου και του Θεόφιλου ως αυθεντικές και διηγετικές εκφράσεις του) ο Δημαράς «ανακάλυψε» το Διαφωτισμό, τη λογισσύνη, την κίνηση των νεωτερικών ιδεών από τη Δυτική Ευρώπη, ο Σβορώνος το εμπόριο και την αστική τάξη. Οι δυο, με αντίστροφη φορά, κινήσεις δεν διασταυρώθηκαν σε μια σύνθεση. Στους ιστορικούς, που συμπορεύτηκαν και ακολούθησαν, ο εκδυτικισμός και ο εκσυγχρονισμός απέκτησαν θετικά πρόσημα, όπως είδαμε και στις προηγούμενες ενότητες αυτής της πραγματείας. Αντίθετα στα δοκίμια περί αισθητικής, και στους αντίστοιχους προσανατολισμούς που ενέπνευσαν, η νεωτερικότητα και ο εκδυτικισμός απέκτησαν αρνητικό πρόσημο³¹.

Ο ανανεωμένος εθνικισμός της δεκαετίας του 1990, χρησιμοποίησε τους τόπους αυτούς της νεοελληνικής αισθητικής. Στην πορεία αυτή, οι ιστορικοί ήταν σε θέση να αντιπαχτούν στην αναρρίπηση των εθνικιστικών παθών, και από αυτή την άποψη, ο ρόλος των ιστορικών στη συνάντηση με το ιδεολογικό και πολιτικό ρεύμα του εκσυγχρονισμού, και η συμβολή τους σ' αυτό, ήταν σημαντικότερη από ό,τι νομίζουν οι ίδιοι, αν και παραπονούνται συχνά για έλλειψη απήχησης στο εθνικό ακροατήριο.

Ωστόσο τα πράγματα είναι πολυπλοκότερα. Η κληρονομιά του Δημαρά και της σχολής του Διαφωτισμού διαβάστηκε από νεώτερους ιστορικούς και ανθρωπολόγους, στη δεκαετία του 1990, μέσα από ένα πλαίσιο θεωριών για την κατασκευή του έθνους που ορίζεται με τα έργα των Anderson, Gellner και Hobsbawm που μεταφράστηκαν και διαδόθηκαν επίσης στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά. Δημιουργήθηκε επομένως ένα νέο παραδειγματικό πλαίσιο, το οποίο στις ξενόγλωσσες, κυρίως, εργασίες είχε ως σημείο αναφοράς, για τα ελληνικά πράγματα, τις μελέτες του Κιτρομηλίδη³². Ωστόσο δίπλα στο νέο παραδειγματικό πλαίσιο, συνέχισε να υπάρχει εκείνο το οποίο κατά κάποιον

τρόπο συνεχίζει την παλιότερη ιστοριογραφική παράδοση στην οποία ανήκουν και ο Απ. Βακαλόπουλος και ο Ν. Σβορώνος. Το πλαίσιο αυτό εικονογραφείται από τον Ι.Κ. Χασιώτη, του οποίου η μελέτη για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιδεολογίας κατά την Τουρκοκρατία περιέχει μια κριτική στις θεωρίες της «κατασκευής» και μπορεί να θεωρηθεί ως απάντηση σ' αυτές³³. Παρ' όλα αυτά, δεν πρέπει να θεωρούμε ότι η συζήτηση έχει κλείσει. Κανένα από τα δύο θεωρητικά παραδείγματα δεν θα πρέπει να λαμβάνεται ως αφετηρία, αλλά ως υπόθεση προς εξακρίβωση ή τροποποίηση, ενδεχομένως εκλέπτυνση. Στο παλαιότερο παράδειγμα λείπει η θεωρητική αυτοσυνείδηση. Το νεότερο αντλεί τις βεβαιότητές του από μερική τεκμηρίωση, ιδιαίτερα για την εποχή η οποία προηγείται του 18ου αιώνα. Η αδυναμία του βρίσκεται στην ταύτιση του γένους με την «ορθόδοξη κοινοπολιτεία» απαλλαγμένη από εθνοτικά χαρακτηριστικά, αντί να αναδειξει την αμφισημία της και τη διπλή κληρονομιά την οποία εμπειρείχε. Τα έθνη είναι εξαιρετικά σύνθετα ιστορικά προβλήματα και οι θεωρητικές αντιμετωπίσεις τους είναι επίσης προσδιορισμένες, και επομένως πεπερασμένες, ιστορικά.

Όπως δείχνει και η πρόσφατη κρίση ανάμεσα στην εκκλησία και στην πολιτεία, η ιδεολογία αποτελεί ένα κρίσιμο πεδίο για την Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, εκτός από την εγκάρσια τομή που επιχείρησε η Σκοπετέα στην ιδεολογία των μέσων του 19ου αιώνα αμφισβητώντας τα σχήματα δημαρικής έμπνευσης, και εκτός από το υπό δημοσίευση βιβλίο του Αλ. Κιτρορέφ, στο οποίο συνδέεται ο εθνικισμός με τον εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, μένουν ακόμη να γραφούν συνθετικές ιστορίες του ελληνικού εθνικισμού. Η ιστοριογραφία αποτέλεσε έναν άξονα (Χ. Κουλούρη, Γ. Βελουδής, Έ. Σκοπετέα, Α. Λιάκος, Έφη Γαζή³⁴). Ωστόσο έχουν αναπτυχθεί στη δεκαετία του 1990 νέα πεδία ή έχουν μεταπλαστεί παλαιότερα με προοπτική να αλλάξουν τη γενικότερη εικόνα της νεοελληνικής ιστορίας. Το πρώτο πεδίο αφορά μια μετατόπιση των ιστορικών μελετών προς το χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 19ο αιώνα. Το δεύτερο την ιστορία της Διασποράς. Το τρίτο, την ανάδυση της έννοιας του Ελληνισμού στην Ευρώπη. Το τέταρτο την ιστορία των μειονοτήτων στον ελληνικό χώρο.

Το εκτός ταυτόν

Θα εξετάσουμε τα δύο πρώτα πεδία μαζί. Η Διασπορά είναι το άλας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ο όρος όμως «ελληνική Διασπορά», περιλαμβάνει εννοιολογικούς μετασχηματισμούς, που εκφράζονται με τους όρους απόδημοι, πάροικοι, ομογενείς, μετανάστες, εσχάτως οικουμενικός ελληνισμός κλπ. Αν υιοθετήσει κανείς μια θέση που ταιριάζει με την επικρατούσα εθνική ιδεολογία, το ζήτημα φαίνεται απλό. Όσοι κατοικούσαν στα εδάφη που το ελληνικό κράτος θεωρούσε πατρογονικά, ήταν αλύτρωτοι. Οι υπόλοιποι ανήκαν στους αποδήμους. Η θέση αυτή υποστηρίζεται από τον Ι. Χασιώτη, στην *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*. Τα προβλήματα των διακρίσεων πολλαπλασιάζονται, όταν οι ταξινομήσεις προεκτείνονται στο παρελθόν την οπτική του εθνικού κράτους. Αν ωστόσο, η Ανατολική Μεσόγειος θεωρηθεί ως χώρος διασποράς, μετακίνησης και ανάμειξης εθνοτικών κοινοτήτων, η οπτική αλλάζει. Όπως άλλωστε αλλάζει και το ίδιο το φαινόμενο από τη στιγμή της δημιουργίας του εθνικού κράτους, το οποίο αναδιατάσσει το χώρο σε εθνικό κέ-

ντρο, αλύτρωτη περιφέρεια και διασπορά. Το φαινόμενο της Διασποράς περιγράφεται στη διάρκεια μισής χιλιετίας, από την πρώτη κοινότητα ορθοδόξων στη Βενετία τον 17ο αιώνα, έως τη μεταπολεμική μετανάστευση στη Γερμανία. Σ' αυτά τα 500 χρόνια, δεν συνέβησαν μόνο εννοιολογικές και συνειδησιακές μετατοπίσεις, αλλά και ολόκληρη η περιοχή μετασχηματίστηκε εθνικά. Οι εννοιολογικοί ορισμοί λοιπόν εξαρτώνται από τη θέση του παρατηρητή. Από την άποψη αυτή τα διαχωριστικά όρια και οι διακρίσεις είναι μεταβαλλόμενες και διαπραγματεύσιμες και προπαντός καταργούν τα όρια ανάμεσα στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στις εκτός αυτής ελληνικές κοινότητες. Π.χ. πολλές πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποικίστηκαν με Έλληνες μετανάστες από περιοχές του ελληνικού κράτους. Επίσης οι αστικές ομάδες της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και άλλων πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχαν τόσο στενές σχέσεις και κοινούς ρόλους με τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες που δραστηριοποιούνταν στην Αλεξάνδρεια, στην Οδησό, στην Τεργεστή και στο Γαλάτσι ώστε είναι δύσκολο να διακριθούν ως ξεχωριστές κατηγορίες.

Από την άλλη μεριά, οι ορθόδοξοι πληθυσμοί που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως λ.χ. στον Πόντο, στην Καππαδοκία, στην Κρήτη, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στη Θράκη, έχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, ώστε είναι δύσκολο να θεωρηθούν ως ένα συμπαγές αντικείμενο μελέτης, όπως προσδοκούσε η παραδοσιακή εθνική ιστοριογραφία. Διαφορές κοινωνικές, πολιτισμικές προέλευσης και πολιτικής θέσης, κάνουν τη μελέτη όλων αυτών των πληθυσμών όχι επιβεβαιωτική του «Ελληνισμού», αλλά παραγωγική της εξέλιξης του τρόπου με τον οποίο δημιουργήθηκε η εθνική ταυτότητα, η έννοια του έθνους, η σχέση ανάμεσα στο εθνικό κράτος και στα δίκτυα μιας αγοράς που βρισκόταν εκτός των ορίων του, αλλά το επηρέαζε αποφασιστικά ή και το περιελάμβανε. Επιγραμματικά, στην ιστορική παραγωγή των τελευταίων 25 χρόνων, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια μετάβαση από την ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων της Διασποράς, στους οικονομικούς ρόλους της Διασποράς σε σχέση με το νεοελληνικό κράτος, και από εκεί στη μελέτη των ταυτοτήτων και στους θεσμούς ένταξης των Ελληνορθοδόξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στην πρώτη κατηγορία μελετών, που αφορούν τις ελληνικές κοινότητες, μπορούμε να υπολογίσουμε εργασίες όπως της Κατσιαρδή για την Τεργεστή του Κίτροεφ, και του Χατζηιωσήφ για την Αλεξάνδρεια, της Φραγκάκη και του Clogg για τη Σμύρνη³⁵ κ.ά. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι μελέτες του Τσουκαλά, (Εξάρτηση και Αναπαραγωγή), του Δερτιλή (Τράπεζες) και του Εξερτζόγλου (Προσαρμοστικότητα και Προσαρμογή). Η περιολόγηση της οικονομικής ακμής και της παρακμής των παροικιών είναι το πρώτο ζήτημα συζήτησης, με την τομή να πέφτει, σε άλλες εργασίες στον Κριμαϊκό πόλεμο, σε άλλες στο 1870 και στη στροφή των ομογενειακών κεφαλαίων προς την Ελλάδα. Η επίδραση της στροφής των ομογενειακών κεφαλαίων στην Ελλάδα και ο χαρακτήρας των επενδύσεων σε σχέση με την κοινωνική ανάπτυξη είναι το δεύτερο και μείζον ζήτημα. Τέλος, στην τρίτη κατηγορία, την πλέον πρόσφατη, εξετάζονται ζητήματα ταυτότητας και θεσμών των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους). Οι ερ-

γασίες αυτές αφορούν κυρίως το χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Γεράσιμος Αυγουστίνος έθεσε ένα πλαίσιο πολυ-παραγοντικής προβληματικής ανάμεσα στις κοινότητες, το οθωμανικό και το ελληνικό κράτος, την εκκλησία, το Μιλλέτ και τις οικονομικές αλλαγές του χώρου το 1992 επιμένοντας κυρίως στη θεσμική εξέλιξη και επιρροή. Ο Εξερτζόγλου αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η εθνική ταυτότητα των Ελληνορθοδόξων στην Κωνσταντινούπολη, και τη συναρτά με τις κοινωνικές διαστρωματώσεις και τις πολιτισμικές στρατηγικές επιμένοντας στα πολιτισμικά στοιχεία και στην κατασκευή ταυτοτήτων. Η Σία Αναγνωστοπούλου αναφέρεται στον χαρακτήρα του «μιλλέτ» και των κοινοτικών θεσμών στη Μικρά Ασία και την εθνικοποίησή τους, δημιουργώντας αφενός μια ευρύχωρη τοιχογραφία αφεντέρου μια διεισδυτική και συνεκτική θεωρητική προσέγγιση, η οποία δεν αντιπαράθετει τον οικουμενισμό της εκκλησίας στον εθνικισμό του κράτους, αλλά δείχνει πώς το ένα μπόλιασε και υπήρξε μέσω του άλλου. Αναδεικνύοντας δηλαδή τη θεωρητική υβριδικότητα του «μιλλέτ». Τέλος ο Πάρις Κονόρτας αναφέρεται στο θεσμό του Πατριαρχείου μέσα στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο και τις αλλαγές που υπέστη στη διάρκεια του 19ου αιώνα αιφνιδιάζοντας για πολλά θεωρούμενα ως αυτονόητα.

Στη δεκαετία του '90, εξαιτίας της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης και των μεταναστευτικών κυμάτων προς την Ελλάδα, υπήρξε ενδιαφέρον για τη Διασπορά στη Νότια Ρωσία, το οποίο αποτυπώθηκε σε ένα συλλογικό τόμο με την επιμέλεια του Ι. Χασιώτη, ο οποίος χαρτογραφεί το αντικείμενο. Ο ζήλος όμως των θιασωτών του ποντιακού εθνικισμού, σ' αυτό το πεδίο, μάλλον ανασκοπίζει τα πράγματα. Από την άλλη άκρη του ορίζοντα, η ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών στην Αμερική, δημιούργησε μια νέα συζήτηση για τη Διασπορά στον αμερικανικό χώρο. Η σπουδαιότερη, και παλαιότερη εργασία του Θ. Σαλούτου³⁶ τέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής γιατί παρουσίαζε ένα αφήγημα επιτυχημένου μετανάστη, αποκλείοντας εκείνες τις «ενοχλητικές» πλευρές που συνέδεαν τους Έλληνες μετανάστες με την αμερικανική εργατική τάξη³⁷. Από τις συζητήσεις αυτές, αποτύπωση της κοινωνικής ιστορίας της δεκαετίας του '70, η συζήτηση πέρασε στη διασπορική ταυτότητα, σε συνδυασμό με τα ευρύτερα ρεύματα μελέτης των μεταναστευτικών ομάδων της Αμερικής και την αποδόμηση του κυρίαρχου «λευκού αφηγήματος». Τέλος η μεταπολεμική μετανάστευση στη Δυτική Ευρώπη και στην Αυστραλία, τώρα αρχίζει να γίνεται αντικείμενο ιστορίας. Πάντως η εξέλιξη στη μελέτη της Διασποράς ακολουθεί μια πορεία από τη Διασπορά ως προέκταση της ελληνικής ιστορίας στη Διασπορά ως δια-εθνικό φαινόμενο, ως φαινόμενο δηλαδή που έχει τη δική του λογική, ιστορία και προβληματική, τέμνει εγκάρσια τα έθνη ή καλύτερα ξεφεύγει από μια οπτική που βλέπει την ιστορία ως ιστορία εθνών, αλλά ως ιστορία κινήσεων και μετακινήσεων πληθυσμών προϊόντων, πολιτισμικών μορφωμάτων³⁸.

Η ανάδυση του Ελληνισμού στην Ευρώπη

Στο λόγο του Ι. Κωλέττη όπου διατυπώνεται η Μεγάλη Ιδέα, η Ευρώπη επιστρέφει αυτά που δανείστηκε «της Ελλάδος πεσοσύσης». Στον αντίποδα βρίσκονται εκείνες οι θεωρίες που

θεωρούν τη δημιουργία της Ελλάδας ως αποικιακό σχέδιο του Διαφωτισμού (M. Hertzfeld, Στάθης Γουργουρή³⁹) βλέποντας την ελληνική περίπτωση μέσα από τις διόπτρες (*through the looking glass*) των θεωριών για τον Οριενταλισμό και τις «Μετα-αποικιακές σπουδές» (Post-Colonial Studies). Ανάμεσα στις δυο αυτές προσεγγίσεις, των οποίων η δεύτερη δεν είναι λιγότερο ιδεολογική από την πρώτη, αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια ένα πεδίο, χωρίς ακόμη να συγκροτηθεί εσωτερικά (και χωρίς να έχουν δημοσιευτεί όλες οι μελέτες που έχουν εκπονηθεί σχετικά), το οποίο αφορά την ανάδυση της έννοιας του Ελληνισμού στη Δυτική Ευρώπη ως διάσταση της ευρωπαϊκής κουλτούρας, ως πολιτισμικού μορφώματος. Η προϊστορία αυτού του πεδίου βασίζεται στις εξής αφηγήσεις. Κατά χρονική σειρά, το παλαιότερο ενδιαφέρον, χωρίς συνάφεια με τις ελληνικές εξελίξεις, αφορούσε την ιστορία των κλασικών σπουδών και ιδιαίτερα της ελληνικής γραμματείας μετά την Αναγέννηση. Συναφές με αυτό, είναι εκείνο το οποίο αφορούσε την ιστορία των Βυζαντινών λογίων στη Δύση, και το τρίτο, που εκκινά από την Ελλάδα προς την Ευρώπη, αφορά την ιστορία του φιλελληνισμού και τις προεκτάσεις της στην τέχνη και τη λογοτεχνία καθώς και την ιστορία της περιηγητικής φιλολογίας. Οι νεώτερες μελέτες που συγκεντρώνονται στο πεδίο αυτό, αφορούν κατ' αρχή, την προβληματοποίηση αυτής της ανάδειξης του Ελληνισμού. Από την άποψη αυτή ο Ελληνισμός προβάλλεται ως ένας καθρέφτης, μέσα από τον οποίο οι τρεις μεγάλες παραδόσεις, η αγγλική, η γαλλική και η γερμανική αντιμετωπίζουν την ευρωπαϊκή τους προοπτική, η οποία διαμορφώνεται παράλληλα και ταυτόχρονα με τους δικούς τους Ελληνισμούς. Με αυτή την έννοια πρόκειται για μια «ανακάλυψη» των Ελλήνων χωρίς τους Έλληνες. Αυτή η αδιαφορία μπορεί να διατυπωθεί και ως αχρονικό ή αποεδαφοποιημένο ενδιαφέρον για την Ελλάδα, πράγμα που διευκολύνει τους Νεοέλληνες να το χρησιμοποιήσουν ως καθρέφτη της δικής τους εδαφοποιημένης διαχρονικότητας. Αλλά εδώ παρατηρούμε την αμφίδρομη λειτουργία του καθρέφτη. Γιατί όταν εδαφοποιείται η έννοια της Ελλάδας και όταν συγκεκριμενοποιούνται οι Νεοέλληνες, πάνω τους δεν προβάλλεται μόνο η διαχρονικότητά τους, αλλά και οι ευρωπαϊκές εικόνες για το τι θα όφειλαν να είναι, τι είναι και τι δεν είναι, δηλαδή ο ενθουσιασμός και η απογοήτευση από την Ελλάδα. Πρόκειται για ένα πεδίο μελετών, το οποίο ως προς τις νεοελληνικές σπουδές περιέχει εκπλήξεις και το δυναμισμό να ανατρέψει ή να τροποποιήσει τα κυρίαρχα στον ακαδημαϊκό χώρο παραδείγματα ως προς τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Αρκεί να ενσωματωθεί στις υπόλοιπες συζητήσεις. Δηλαδή, αν οι παραδοσιακές θεωρίες για τη δημιουργία του ελληνικού έθνους δείχνουν μια εσωτερική αυτάρκεια και οι νεωτερικές θεωρίες μια τομή ανάμεσα στην παραδοσιακή ορθόδοξη οικουμενικότητα και στον ετεροπροσδιορισμένο εθνικισμό, και των δύο η αδυναμία οφείλεται και στο γεγονός ότι είναι εγκλωβισμένες μέσα στο γεωγραφικό χώρο της καθ' ημάς Ανατολής, των Βαλκανίων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και αντιμετωπίζουν ως εξωτερικότητα τις σχέσεις με την Ευρωπαϊκότητα και τον ευρωπαϊκό Ελληνισμό⁴⁰.

Η πολυμορφία της Ελλάδας

Σε μια εκ διαμέτρου αντίθετη κατεύθυνση ένα άλλο πεδίο που αναπτύχθηκε κυρίως την τελευταία δεκαετία και έχει επίσης τη δυναμική να αλλάξει και να εμπλουτίσει το αφήγημα της Νεοελληνικής Ιστορίας αφορά την ιστορία των μειονοτήτων και των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Πρόκειται για ένα ναρκοθετημένο πεδίο, το οποίο προϋποθέτει την εκκαθάριση της ορολογίας, γιατί οι όροι είναι προσδιορισμένοι και επαναπροσδιορισμένοι πολιτικά. Μακεδόνες, Σλαβομακεδόνες ή Σλαβόφωνοι; Βλάχοι ή Βλαχόφωνοι; Μουσουλμανική μειονότητα ή Τουρκική; Μειονότητα ή εθνοπολιτισμική ομάδα (ethnic group) ή γλωσσική ομάδα; Το πεδίο εξάλλου, όπως απέδειξαν οι πολλαπλές αντιδράσεις για τα σχετικά ζητήματα (Καρακασιδίου, Συνέδρια του Κέντρου Έρευνας Μειονοτικών Ομάδων) δείχνει την υψηλή επικινδυνότητά του για τους ερευνητές. Αλλά και οι θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες εκκινούν από την κριτική της ουσιοκρατικής έννοιας του έθνους και υιοθετούν την κατασκευαστική εκδοχή του, δεν είναι απαλλαγμένες από αντιφάσεις, καθώς υιοθετούν πολλές φορές μιαν, εξίσου με την καταγγελλόμενη, ουσιοκρατική εκδοχή των μειονοτήτων. Ανάμεσα στις κατηγορίες που έχει ως αντικείμενο η ιστορία αυτή υπάρχουν πολλές και σημαντικές αποκλίσεις, οι οποίες οφείλονται στον τρόπο με τον οποίο δομήθηκε η σχέση και η απόκλιση με την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία. Η έννοια «μειονότητα» προϋποθέτει τη συγκρότηση εθνικού κράτους. Ο όρος «εθνοπολιτισμική ομάδα» είναι πιο ουδέτερος, αλλά στην κατηγορία αυτή υπάρχουν τεράστιες αποκλίσεις επίσης. Τέλος, οι σημαντικότερες από τις μελέτες αυτές προέρχονται από το χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, καθώς πρόκειται για κοινωνικές ομάδες, των οποίων τα τεκμήρια βρίσκονται περισσότερο στον προφορικό πολιτισμό, με την εξαίρεση της Εβραϊκής κοινότητας. Σ' ό,τι αφορά τις γραπτές πηγές είναι περισσότερο διαφωτιστικές στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν από τις κρατικές αρχές και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται η εθνική ιδεολογία, παρά στον τρόπο με τον οποίο περιγράφονται οι ίδιες οι κοινότητες. Γιατί η περιγραφή και η καταγραφή υπήρξε, ιστορικά, μέρος της αντιμετώπισης και του αποκλεισμού τους.

Δυο συγκυρίες συνέτειναν στην ανάδυση αυτού του πεδίου. Και οι δύο έχουν ως υπόβαθρο το ενδιαφέρον για την ταυτότητα και την ετερότητα, το οποίο διαπέρασε τις κοινωνικές επιστήμες την τελευταία δεκαετία. Στην αναγνώριση ότι η δημιουργία και η εμπέδωση της εθνικής ταυτότητας είναι μια διαδικασία αποκλεισμών, αντιστάσεων, επιβολών. Η πρώτη αφορά εκείνη τη συγκυρία η οποία στο τέλος της ψυχοπολεμικής εποχής έφερε ένα μεγάλο ενδιαφέρον για την ιστορία του Ολοκαυτώματος και η οποία έδωσε μια ευρύτερη ώθηση στις εβραϊκές σπουδές στον ελληνικό χώρο. Η δεύτερη αφορά στη συζήτηση για τα μειονοτικά ζητήματα, η οποία έδωσε την ώθηση για μελέτες που αφορούν τις αναγνωρισμένες ή μη μειονότητες με έμφαση τους Σλαβομακεδόνες.

Στον αστερισμό των ταυτοτήτων

Κοινό υπόβαθρο στα πεδία αυτά είναι το ενδιαφέρον για τις «ταυτότητες», μια νέα δυναμική έννοια η οποία μπήκε στο χώρο των κοινωνικών επιστημών δυναμικά στη δεκαετία του 1980 (και δια-

δόθηκε έκτοτε ως πολιτισμικό στερεότυπο και πολιτικό διακύβευμα). Η εισαγωγή της έννοιας «ταυτότητα» είχε πολλαπλές επιστημολογικές συνέπειες. Πρώτο, εγγράφεται στο θεωρητικό ασπρισμό της «κατασκευής», επομένως εμπεριέχει τη «γλωσσική στροφή» (δηλ. το θεωρητικό ρεύμα που έγινε γνωστό ως linguistic turn), προϋποθέτει μια φουκωική προσέγγιση στη σχέση εξουσίας-λόγου-υποκειμένων, καθώς επίσης και τη χρήση μεθόδων και εννοιών από την κοινωνική ανθρωπολογία⁴¹. Δεύτερο, συμπληρώθηκε από την έννοια της «ετερότητας» και επομένως εγκαθίδρυσε μια σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο μελέτης, δηλαδή μια σχέση αναστοχασμού της θέσης (positioning). Το δίπολο ταυτότητα - ετερότητα αποδόμησε το παραδοσιακό ιστορικό αφήγημα εγκαθιδρύοντας στη θέση της σύλληψης της ιστορίας ως ενιαίας εξέλιξης, ταυτοποιητικές ή αποξενωτικές διαδικασίες. Τρίτο, αναπροσανατόλισε την έρευνα από τα γεγονότα και τα φαινόμενα προς τα βιώματα, τις εμπειρίες και τις πεποιθήσεις των ανθρώπων. Αυτό είχε ως συνέπεια μια αλλαγή στη χρήση του χρόνου. Δηλαδή, από την παρακολούθηση της πορείας στο χρόνο από τα προγενέστερα προς τα μεταγενέστερα γεγονότα, προσανατόλισε στην έρευνα του ενσωματωμένου στο παρόν παρελθόντος. Άλλαξε δηλαδή την οπτική. Αυτή η αλλαγή της οπτικής έδωσε έμφαση κυρίως στα πολιτισμικά στοιχεία, στην κουλτούρα, ενώ υποτίμησε την επιρροή των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών στην κατασκευή της ταυτότητας - ετερότητας. Αυτή η υποτίμηση συνέπεσε με μια εποχή στην οποία το κράτος χαρακτηρίζεται ως «αρνητικότητα», ως γραφειοκρατικός μηχανισμός και όχι ως κοινότητα πολιτών. Με την έννοια αυτή ενώ οι περισσότερες μελέτες ορίζουν την ταυτότητα - ετερότητα με πολιτισμικά στοιχεία, είναι εξαιρετικά αδύνατη ή αδιερεύνητη η σχέση ανάμεσα στην ιδιότητα του πολίτη (citizenship) και της ταυτότητας. Το τελευταίο σημείο, αφορά τη γενεακή εμπλοκή των ιστορικών. Από τις τέσσερις γενιές των ιστορικών στις οποίες αναφερθήκαμε στην αρχή, είναι κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, η τελευταία γενιά η οποία τροχιοδρομήθηκε υπό το νέο ασπρισμό.

Ως συνέπεια, η ιστορική παραγωγή της δεκαετίας του 1990 παρουσιάζει μια μεγαλύτερη θεματολογική ποικιλία και απόκλιση από εκείνη των προηγούμενων δεκαετιών. Πολλαπλασιάστηκαν τα θεωρητικά παραδείγματά της, αλλά μαζί με την εξαφάνιση των «μεγάλων αφηγημάτων» εξαφανίστηκε και το ενδιαφέρον για συνολικές εξηγήσεις του νεοελληνικού γίνεσθαι που απασχόλησαν τις προηγούμενες γενιές. Οι νέοι ιστορικοί έψαψαν να ρωτούν γιατί η Ελλάδα δεν είναι σαν την Ευρώπη. Αυτή η εγκατάλειψη της αναζήτησης συνολικών εξηγήσεων στη δεκαετία του 1990 δεν ήταν μόνο ελληνικό φαινόμενο. Η εγκατάλειψη της «histoire globale», η αναζήτηση του επί μέρους, ακόμη και του περιθωριακού, η περιγραφή της εμπλοκής του υποκειμένου στο αντικείμενο της εξιστόρησης, επισημαίνεται και στην εξέλιξη της γαλλικής ιστοριογραφίας⁴². Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 ενδεχομένως μια νέα φάση στην ιστορία της νεοελληνικής ιστοριογραφίας ανοίγει, καθώς από ό,τι φαίνεται κλείνει εκείνη η φάση η οποία άνοιξε στη Μεταπολίτευση. Βέβαια οι τομές στην ιστοριογραφία δεν είναι απότομες, για χρόνια μια περίοδος συνυπάρχει με την άλλη, καθώς οι γενιές συμπορεύονται, όσο τους επιτρέπει ο χρόνος.

Μια προειδοποίηση: από αυτή την αναδρομή απουσιάζουν

σημαντικά έργα και ιστοριογραφικοί χώροι. Η επιλογή ενός τρόπου αφήγησης επιβάλλει επιλογές, οι οποίες δεν σχετίζονται αναγκαστικά ή πάντοτε με αξιολογήσεις. Εξάλλου για μερικές μελέτες χρειάζεται χρόνος ώστε να διαπιστωθεί πώς λειτουργούν στην κοινότητα, αν εντάσσονται σε παλαιές ή δημιουργούν νέες συζητήσεις. Κάθε ιστορικός θα έγραφε διαφορετικά αυτή την ιστορία, και υπάρχουν πολλοί τρόποι για να γραφεί. Μακάρι να έχουμε πολλές ιστορίες ώστε να αποφύγουμε τη δημιουργία ενός «κανόνα» της σύγχρονης ιστοριογραφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Προηγούμενες προσεγγίσεις: «Σύγχρονα Ρεύματα στην Ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-37 (1988), Alexander Kitroeff, «Continuity and Change in Contemporary Greek Historiography», *European History Quarterly*, 19 (1989) 269-298 και εμπλουτισμένο στο Θ. Βερέμης (επιμ.) *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997, 271-321. Βλ. επίσης Κ.Ε. Fleming, «Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography», *American Historical Review*, 105, 4 (2000) 1218-1233, το οποίο θέτει το γενικότερο πρόβλημα της αναπράστασης της ιστορίας των Βαλκανίων στη Δύση.

2. Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, (μτφρ. Π. Ματάλας), Αθήνα, Νεφέλη, 1989.

3. Βέβαια η κατηγορία «γενιά» έχει χρησιμοποιηθεί με πολύ ελαστικά κριτήρια. Άλλες φορές με την έννοια μιας «ερμηνευτικής κοινότητας», άλλες καθορισμένη με δημογραφικά κριτήρια. Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, η έννοια της γενιάς προσιδιάζει στις αφετηρίες περισσότερο. Στην πορεία που ακολουθεί επικρατούν οι διαφοροποιήσεις. Ωστόσο, παρά τις διαφοροποιήσεις, μπορούμε να ανιχνεύσουμε ομοιοτροπίες ακόμη και στις διαφορετικότητες, δηλαδή κάποια κοινά καλούπια βάθους, τα οποία ανταποκρίνονται σε «δομές αίσθησης» χρονικά προσδιορισμένες, και ακόμη σε διαμορφωμένες στάσεις απέναντι σε ό,τι κάθε γενιά αισθάνεται υποχρεωμένη να απαντήσει ή να ξεπεράσει. Μια άλλη επισήμανση: Στα καθ' ημάς η γενεαλογική διάκριση χρησιμοποιήθηκε στην ιστορία της Λογοτεχνίας. Ανάμεσα όμως στις λογοτεχνικές και στις ιστοριογραφικές συνομήλικες γενιές, υπάρχει μια καθυστέρηση δεκαετίας στον συγχρονισμό τους. Οι ιστορικοί κατά κανόνα εμφανίζονται με δημοσιεύματά τους με καθυστέρηση μιας περίπου δεκαετίας από τους συνομήλικούς τους λογοτέχνες.

4. «Οι ομιλίες του εορτασμού της εικοσαετίας», *Μνήμων*, 14 (1992) 297-318.

5. Από τα προγράμματα των Τραπεζών (Εθνική, Εμπορική, ΕΤΒΑ) από το ΚΝΕ/ΕΙΕ, από το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, και άλλα μικρότερα προγράμματα.

6. Από τους εκδοτικούς οίκους, οι μεγάλες σειρές ιστορίας ανήκουν στο Θεμέλιο (με σταθερή πυκνότητα όλη την περίοδο), στον Ερμή (δεκαετία '70-'80) στον Εξάντα (δεκαετία '70) στη Γνώση (δεκαετία '80 - αρχές δεκαετίας '90), στην Αλεξάνδρεια (δεκαετία '90) κλπ.

7. Τα ποσοστά αυτά βασίζονται σε μια συλλογή γύρω στα 800 ιστορικά βιβλία που έγινε με την ευκαιρία της έκθεσης του ΕΚΕΒΙ, και υπάρχει σε ηλεκτρονική μορφή.

8. Α. Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου» ΚΝΕ/ΕΙΕ, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994, 171-199, και το αφιέρωμα στο Διαφωτισμό του περιοδικού *Ίστωρ*, 12 (2001) 125-214, ιδιαίτερα τις επισημάνσεις της Λυδίας Παπαδάκη για τις αντιφάσεις του δημαρικού σχήματος του Διαφωτισμού, σ. 194-5.

9. Μ. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές Ιστορικές Σπουδές», *Νέα Εστία*, τ. 33 (1943) σε συνέχειες.

10. Μ. Πατηνιώτης, *Η διαμόρφωση του επιστημονικού λόγου στον ελλαδικό χώρο του 18ου αιώνα*, Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών 2001.

11. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων», *Σύγχρονα Θέματα*, 38 (1989) 24-33.

12. J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel (ed.), *La Nouvelle Histoire*, Παρίσι, Retz, 1978. Το τρίτομο έργο που συνόψισε τις προσεγγίσεις αυτές ήταν J. Le Goff και P. Nora (ed.), *Faire de l'histoire*, Παρίσι. Gallimard, 1974. Μεταφράστηκε αμέσως στα ελληνικά από την Κλαίρη Μητσούτση και εκδόθηκε με τίτλο *Το έργο της Ιστορίας*, Αθήνα, Ράππας, 1975.

13. Αν συγκρίνουμε την επιρροή της σχολής των Annales στην Ισπανία και την Ιταλία, θα διαπιστώσουμε ότι ενώ εκεί επηρέασε το σχήμα της ιστορίας και τον προγραμματισμό των ιστορικών εργασιών, εδώ η επιρροή έμεινε στη γενική ατμόσφαιρα. Στις λίγες μελέτες που θα μπορούσαν να ενταχθούν στη μεγάλη διάρκεια και σε θέματα όπως η διατροφή και η αρρώστια, ανήκουν οι εξής: Κώστας Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα* (Αλεξάνδρεια 1993) και *Στον καιρό της πανώλης* (Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης), Άννα Ματθαίου, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane* (Peter Lang 1997) και, αναφορικά με τις νοοτροπίες, η μελέτη του Παναγιώτη Μιχαηλάρη, *Αφορισμός*, (ΚΝΕ/ΕΙΕ 1997).

14. Σπύρος Ασοδραχάς, 1978 και 1982, Φίλιππος Ηλιού, 1976 και 1989. Βλ. *Το Ιστορικό βιβλίο*, ό.π., σ. 40-41.

15. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1981, σ. ν. 16. Peter Novick, *That Noble Dream*, Cambridge, The U. Press, 1988.

17. Και αυτό με τη σειρά του βασιζόταν σε ανθρωπολογικές μελέτες που είχαν αναδείξει το ταυτόσημο μεσογειακότητας και πελαταιακότητας. Π.χ. John Cambel, *Honour, Family, and Patronage*, Oxford, Clarendon Press, 1964.

18. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για την ιστορία των μεσογειακών εθνών, Maurice Aymard, «La Méditerranée: Un autre développement», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 27 (1998) 13-27.

19. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελαταιακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 16 (1994), 167-197.

20. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Αθήνα 1983.

21. Αρχικά στη μελέτη του, *Η ελληνική οικονομία και η βιομηχανική επανάσταση*, 1984. Επανήλθε στο σχήμα αυτό, εμπλουτισμένο με τη μελέτη για τη φορολογία το 1993 με το άρθρο του «Terre, Paysans et Pouvoir Economique (Grèce XVIII-XX Siècle)», *Annales*, n. 2 (1992) 273-291 και n.1 (1993) 85-107.

22. Βλ. «Class Structure and Class Antagonism in Late Nineteenth Century Greece», στο Philip Carabott (ed.) *Greek Society in the Making*, 1863-1913, Aldershot 1997, 3-17.

23. Βλ. Νίκος Κουλούρης, *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000.

24. Mark Mazower, «British Historians of Greece since the Second World War», *Synthesis*, 1, 2 (1996) 14-21.

25. Κατάταξη των ψυχροπολεμικών και των «αναθεωρητικών» μελετών: Mark Mazower, «The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece after Liberation» *East European Politics and Societies*, 9, 2 (1995) 271-294, σημ. 33 και 34.

26. Αθ. Σφήκας, «Η Ιστοριογραφία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», *Ίστωρ*, 9 (1996) 189-207 και Γ. Μαργαρίτης, «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η ιστορία του, Το «επετειακό» 1999» *Αρχαιοτάξιο*, 2 (2000) 137-143.

27. Μια υποειγνατική εργασία: Regis Darques, *Salonique au Xxe siècle. De la cité ottomane à la metropole grecque*, Παρίσι CNRS, 2000. Η Θεσσαλονίκη, για την ιστορία της οποίας το ενδιαφέρον υποκινήθηκε από επετείους όπως τα 2300 χρόνια και από την ανακρήξη της σε Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, παρήγαγε πολλά σκουπίδια επί-

σης, για τα οποία θα άξιζε η αυστηρή κριτική εκ μέρους των ιστορικών της πόλης, αν λειτουργούσε η βιβλιοκριτική στην Ελλάδα.

28. Βλ. την εισαγωγή των Έ. Αβδελά και Α. Ψαρρά στις *Σιωπηρές Ιστορίες, Γυναίκες και φύλο στην Ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, 1997, σ. 17-179. Είναι κρίμα ωστόσο που λείπει η ανάλογη αναφορά στην ελληνική ιστοριογραφία των γυναικών και του φύλου.

29. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1930)*, (Διδ. Διατριβή) Αθήνα 1998.

30. Η δεξίωση του Κωνσταντίνου Καβάφη, αφορά επίσης την αισθητικοποίηση του Ελληνισμού αλλά σε άλλα πλαίσια, και ακόμη διενεείς διαστάσεις, στις οποίες δεν θα αναφερθώ εδώ.

31. Ένα χαρακτηριστικό κείμενο: Οδυσσεάς Ελύτης, «Η σύγχρονη ελληνική τέχνη και ο ζωγράφος Ν. Χατζηκυριάκος Γκίκας», *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα, Ίκαρος, 1987, 552-566. Το κείμενο αυτό δείχνει την πολλαπλότητα των συνδυασμών του μοντερνισμού, και κατά συνέπεια το μονοδιάστατο μιας αντίστιξης εκμοντερνισμού - παρωχημένου στην ελληνική κοινωνία, όπως προβάλλεται συχνά σε ιστορικές εργασίες που εκκινούν από το χώρο της πολιτικής επιστήμης.

32. Κυρίως το άρθρο «Imagined communities and the Origins of the National Question in the Balkans», στο M. Blinghorn and Th. Veremis (επιμέλεια), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα 1990, 23-66

33. Ι.Κ. Χασιώτης, *Από την «ανάρρωσι» στην «αναπερυγίασι» του γένους: Η Ορθόδοξη εκκλησία και η διαμόρφωση της νεοελληνικής πολιτικής ιδεολογίας κατά την τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1999.

34. Effi Gazi, *Scientific National History. The Greek case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Frankfurt, Peter Lang, 2000.

35. Η ως τότε θεματική περί της παροικίας εστίαζε την προσοχή της μόνο στα κοινοτικά θέματα (οργάνωση, σχολείο, εκκλησία) και δεν άγγιζαν τις οικονομικές δραστηριότητες των κοινοτήτων.

36. Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, Cambridge MA, Harvard U.P., 1964.

37. Βλ. τη συζήτηση στα τρία αφιερώματα του περιοδικού *Journal of the Hellenic Diaspora*: «The Greeks in America», 14, 1-2 (1987), «The Greek American Experience», 16, 1-4 (1989), «Rethinking Greek America», 20, 1 (1994).

38. Ioanna Lalioti, *Migrating Greece: Historical Enactments of Migration in the Culture of Nation, Florence*, EUI, 1998 (Διδ. Διατρ.).

39. Michel Hertzfeld, *Anthropology Through the Looking-Glass*, Cambridge U.P., 1987, Stathis Gourgouris, *Dream Nation, Enlightenment, Colonization and the Institution of Modern Greece*, Stanford U.P., 1996.

40. Jean-Christophe Saladin, *La bataille du grec à la Renaissance*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 2000, Νάσια Γιακωβάκη, *Η ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση 17ος-18ος αι.*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2001 (Διδ. Διατρ.), Susanne Marshand, *Down from Olympus, Archeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton U.P. 1996, Dimitris Nicolaidis, *D'une Grèce à l'autre. Représentation des Grecs modernes par la France révolutionnaire*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 1992, Georges Tolia, *La médaille et la rouille, L'image de la Grèce Moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Αθήνα, Hatier, 1997, Margarita Milioti, *The Greek Nation in British Eyes 1821-1864*, Oxford 1999 (Διδ. Διατρ.), Sophie Basch, *Le mirage grec, La Grèce Moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Αθήνα, Hatier, 1995, Αρτεμης Λεοντί, *Τοπογραφίες Ελληνισμού*, Αθήνα, Scripta, 1998.

41. Για μια επισκόπηση των σχετικών με την κοινωνική ανθρωπολογία: Μ. Κουρούκλη, «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 2 (1983) 83-90, Α. Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας», *Διαβάζω*, 323 (1993) 36-46, Θ. Σπύρου «Αγροτικότητα και κοινωνικός μετασχηματισμός στην σύγχρονη Ελλάδα», *Δοκίμες*, 7 (1998) 243-265.

42. Βλ. Jean Boutier - Dominique Julia (ed.), *Passés recomposés. Champs et chantiers de l'Histoire*, Paris, Editions Autrement, 1995.